

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Кириченко Віктор
Кириченко Юрій
Куракін Олександр

ДОГОВІРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК

Запоріжжя – 2024

УДК - 347.44 (477)(075.8)

К 43

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національний університет «Запорізька політехніка»
(протокол №9 від 23 квітня 2024)*

Легеза Євген, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Університету митної справи та фінансів;

Скрябін Олексій, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного та господарського права Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ;

Алфьорова Тетяна, кандидат юридичних наук, доцент, перший проректор Вищого навчального закладу «Дніпропетровський гуманітарний університет».

К43 Кириченко Ю.В.

Договірне право України / Кириченко В.М., Кириченко Ю.В., Куракін О.М : підручник. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2024. – 230 с.

ISBN 978-617-529-444-4

У підручнику, з урахуванням сучасних методологічних підходів, новітніх досягнень юридичної науки та норм цивільного законодавства України чітко і послідовно висвітлено основні теоретичні положення з найбільш поширених цивільно-правових питань, охарактеризовано положення про зобов'язання та питання їх виконання, забезпечення та припинення. Значну увагу приділено поняттю та змісту цивільно-правового договору, порядку його укладення, зміни і розірвання, а також питанням правового регулювання договірних відносин та окремим видам договірних зобов'язань.

Для організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти розміщено додаткові матеріали та методичні рекомендації, які полегшують сприйняття змісту підручника «Договірне право України» та формуванню практичних прийомів і навичок логічного мислення.

Підручник підготовлений відповідно до вимог державного стандарту та розрахований на здобувачів вищої освіти неюридичних спеціальностей, а також на тих, кого цікавить проблематика договірного права України.

УДК - 347.44 (477)(075.8)

ISBN 978-617-529-444-4

© Національний університет «Запорізька політехніка», 2024

© Кириченко Юрій, 2024

© Кириченко Віктор, 2024

© Куракін Олександр, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1 ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	9
§1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України.....	9
§2. Характеристика цивільного законодавства України.....	15
§3. Цивільно-правові відносини. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин.....	18
§4. Поняття і форми права власності і України.....	27
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗOBOB'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	32
§ 1. Поняття та ознаки зобов'язання.....	32
§ 2. Підстави виникнення зобов'язання	34
§ 3. Класифікація зобов'язань	35
§4. Елементи зобов'язання	38
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	42
РОЗДІЛ 3 ВИКОНАННЯ ЗOBOB'ЯЗАННЯ.....	43
§1. Поняття та предмет виконання зобов'язання	43
§2. Принципи виконання зобов'язання	49
§3. Суб'єкти виконання зобов'язання.....	54
§4. Спосіб, місце і строк (термін) виконання зобов'язання.....	57
Питання для самоперевірки знань	61
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	61
РОЗДІЛ 4 ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗOBOB'ЯЗАННЯ.....	62
§1. Загальна характеристика видів забезпечення виконання зобов'язання	62
§ 2. Неустойка	64
§ 3. Поручка	67
§ 4. Гарантія	70
§ 5. Застава	73

§ 6. Притримання.....	77
§ 7. Завдаток	79
Питання для самоперевірки знань	80
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	81
РОЗДІЛ 5. ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	82
§1. Поняття та підстави припинення зобов'язання	82
§ 2. Підстави припинення зобов'язання з волі сторін.....	84
§ 3. Підстави припинення зобов'язання незалежно від волі сторін	89
Питання для самоперевірки знань	91
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	91
РОЗДІЛ 6 ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	92
§ 1. Правові наслідки порушення зобов'язання.....	92
§ 2. Поняття, форми та види відповідальності за порушення зобов'язання	99
§ 3. Умови відповідальності за порушення зобов'язання.....	104
§ 4. Підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання	107
Питання для самоперевірки знань	109
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	110
РОЗДІЛ 7 ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР	111
§ 1. Поняття, функції та значення договору.....	111
§ 2. Зміст, умови та форма договору.....	116
§ 3. Укладання, зміна і розірвання договору.....	121
§ 4. Види договорів.....	131
Питання для самоперевірки знань	135
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	135
РОЗДІЛ 8 ОКРЕМІ ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	136
§ 1. Договори, спрямовані на передання майна у власність.....	136
Договір купівлі-продажу.....	136

Договір дарування	140
Договір ренти.....	143
Договір довічного утримання (догляду).....	146
Питання для самоперевірки знань	148
§ 2. Договори, спрямовані на передання майна у користування	149
Договір найму (оренди)	149
Договір прокату	153
Договір найму (оренди) земельної ділянки.....	155
Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди	157
Договір найму (оренди) транспортного засобу	158
Договір лізингу	160
Договір найму (оренди) житла	162
Договір позички.....	164
Питання для самоперевірки знань	166
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	166
§ 3. Договори, спрямовані на виконання робіт	167
Договір підряду.....	167
Договір побутового підряду	172
Договір будівельного підряду	175
Договір підряду на проєктні та наукові роботи.....	179
Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт	181
Питання для самоперевірки знань	184
Теми рефератів для презентації на практичному занятті	185
§ 4. Договори, спрямовані на надання послуг	185
Договори перевезення	189
Договір перевезення вантажу.....	190
Договір перевезення пасажирів та багажу	193
Договір транспортного експедирування	195
Договір зберігання.....	197
Договір складського зберігання	200
Договір страхування.....	202

Договір доручення.....	206
Договір комісії.....	209
Питання для самоперевірки знань	213
Теми рефератів для презентації на практичному занятті.....	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	215
Додаток 1	220
Додаток 2.....	225
Додаток 3.....	226
Додаток 4.....	228

ПЕРЕДМОВА

Вирішення актуальних суспільних проблем, що останнім часом виникають в умовах вільного ринкового регулювання та конкуренції, а також побудова демократичної, соціальної, правової держави в Україні та її інтеграція в світове і європейське співтовариство, неможливо без належної юридичної підготовки здобувачів вищої освіти всіх спеціальностей взагалі та у сфері договірного права зокрема. Крім того, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків між суб'єктами господарювання різних рівнів значно активізує потребу гармонізації чинного вітчизняного законодавства перш за все із законодавством держав Європейського Союзу та запровадження у правову систему України міжнародно-правових стандартів.

У зв'язку з цим, навчальний матеріал запропонованого підручника надає можливість здобувачам вищої освіти не лише опанувати систематизованими теоретичними знаннями з договірного права, одного з головних правових інститутів цивільного права, а й набути вмінь і практичних навичок правильно тлумачити і застосовувати в професійній діяльності вимог норм чинного законодавства, грамотно оцінювати юридичні факти, вільно орієнтуватися в сучасному правовому полі України та формувати інші компетентності.

Викладання матеріалу в підручнику, який дидактично та методично оброблений і систематизований, характеризується об'єктивністю, науковістю та чіткою логічною архітектонікою, а також здійснюється за модульним принципом, з урахуванням критеріїв і засобів оцінювання результатів засвоєння знань та набутих компетентностей здобувачами вищої освіти.

Підручник складається з 8 розділів, в яких з позиції приватно-правових засад чітко і послідовно викладено основні теоретичні положення цивільного права України (розділ 1); докладно розглядаються загальні положення зобов'язального права (розділ 2); питання виконання, забезпечення та припинення зобов'язання, а також настання відповідальності за їх порушення (розділи 3-6); поняття і зміст цивільно-правового договору, порядок його укладення, зміни та розірвання (розділ 7). Значну увагу приділено питанням правового регулювання договірних відносин та окремим

видам договірних зобов'язань, зокрема договорам, спрямованим на передання майна у власність, договорам, спрямованим на передання майна у користування, договорам, спрямованим на виконання робіт та договорам, спрямованим на надання послуг (розділ 8).

Джерельною базою для підготовки підручника послужили положення норм вітчизняного чинного цивільного законодавства насамперед Цивільного кодексу України та інші підзаконні нормативно-правові акти у сфері договірного права, а також наукові праці, підручники і навчальні посібники багатьох учених-цивілістів, зокрема Бервено С.М., Боднар Т.В., Борисової В.І., Вавженчук С.Я., Великанової М.М., Дзери О.В., Коссака В.М., Кузнецової Н.С., Луць В.В., Майданика Р.А., Мілаш В.С., Мічуріна Є.О., Панченка М.І., Спасибо-Фатєєвої І.В., Старцева О.В., Стефанчука Р.О., Харитонов С.О., Шевченка Я.М., Шишки Р.Б., Яроцького В.Л.

Для полегшення процесу сприйняття та глибокого засвоєння навчального матеріалу, здобуття практичних навичок щодо критичного оцінювання виниклих проблем і творчого підходу до їх вирішення, автори намагалися в стислій та доступній формі не тільки викласти теоретичні положення навчальної дисципліни «Договірне право», а й виділити основні її поняття, терміни, ознаки, принципи, функції тощо. Водночас, для організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти та формування практичних прийомів і навичок логічного мислення в підручнику вміщено додатковий матеріал (зміст робочої програми навчальної дисципліни «Договірне право», структуру навчальної дисципліни «Договірне право»; тематику практичних занять і методичні рекомендації щодо підготовки до них здобувачів вищої освіти; теми для самостійного опрацювання, методичні рекомендації щодо організації самостійної підготовки здобувачів вищої освіти, перелік питань першого і другого рубіжних (модульних) контролів та підсумкового модульного контролю (заліку) з навчальної дисципліни «Договірне право»; список використаної та рекомендованої літератури.

Підручник розрахований, насамперед, на здобувачів вищої освіти неюридичних спеціальностей, а також може бути корисним і для тих, хто бажає отримати систематизовані знання з договірного права України.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§1. Поняття, принципи, функції і система цивільного права України

Відомо, що кожна держава має свою національну правову систему, яка є частиною її соціальної системи. Під «правовою системою» вчені-юристи розуміють сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих і узгоджених правових засобів, за допомогою яких держава здійснює регулювання суспільних відносин¹.

Водночас в юридичній науці поряд з поняттям «правова система» існує і поняття «система права», які не є тотожними, і тому їх слід розрізняти. Поняття «правова система» ширше ніж поняття «система права». Система права є складовим елементом правової системи. Вона відображає не всю сукупність правових явищ, а тільки внутрішню побудову права як сукупність правових явищ, а тільки внутрішню побудову права як сукупність правових норм. Системна побудова права має велике значення, тому що дозволяє більш повно і точно тлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Таким чином, система права – це обумовлена об'єктивними факторами внутрішня форма виконання права, яка характеризується єдністю і узгодженістю всіх її норм, та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права².

У процесі своєї життєдіяльності люди вступають між собою в певні відносини, які регулюються нормами права. Цивільне право, як і право в цілому, впливає на суспільні відносини доведенням до їх учасників відповідних правових приписів, які

¹ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. С. 410.

² Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. С. 260.

забезпечені у своєму здійсненні державним примусом чи можливістю його застосування.

Цивільне право – одна з провідних галузей національного права України, яка регулює певну групу правових відносин за участю фізичних і юридичних осіб та держави в цілому. Зокрема треба відзначити, що цивільне право – це приватне право, метою існування якого є захист приватних інтересів. У відносинах, які опосередковує приватне право, держава як влада не бере участі. При цьому, неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються цивільним правом, є наявність у них вільних і рівних суб'єктів права та відсутність між ними відносин влади і підпорядкованості. Отже, цивільне право – це галузь права, сукупність правових норм, що становлять основний зміст приватного права та регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів³.

Цивільне право характеризується власними специфічними предметом і методом правового регулювання. Предмет регулювання цивільного права відповідає на запитання «що регулює ця галузь права?», а метод – «як здійснюється це регулювання?».

Предметом цивільного права як галузі права є сукупність відносин, що регулюються його нормами. Цивільне право регулює широке коло різноманітних суспільних відносин, зокрема такі групи відносин, як майнові відносини та особисті немайнові відносини.

Майнові відносини – це правові відносини, що пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майна⁴.

Майнові відносини поділяються на два види:

1) такі, що пов'язані з належністю майна певним особам – це відносини власності (відображають існуючий розподіл

³ Цивільне право України: підручник: у 2-х т. т.1. / за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 20011. С. 9.

⁴ Вавженчук С.Я. Договірне право: Підручник. Видавництво: Право. 2022. С. 38.

матеріальних благ між конкретними особами, тобто закріплюють матеріальні блага за конкретним власником);

2) такі, що пов'язані з переходом майна від одних осіб до інших – це відносини в галузі товарообігу (виникають на основі договорів купівлі продажу, поставки, найму).

Особисті немайнові відносини виникають завдяки здійсненню особою її особистих прав і свобод щодо немайнових благ.

Особисті немайнові відносини поділяються на два види:

1) особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими (авторське право на твір);

2) особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими (захист честі, гідності і ділової репутації).

Цивільним правом регулюються такі відносини:

1) юридичних осіб між собою;

2) громадян між собою;

3) громадян з юридичними особами;

4) державою і фізичними або юридичними особами.

Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути фізичні особи:

1) громадяни України;

2) іноземні громадяни чи піддані;

3) особи без громадянства.

Та юридичні особи:

1) держава Україна;

2) Автономна Республіка Крим;

3) органи місцевого самоврядування;

4) іноземні держави;

5) інші суб'єкти публічного права (організації, підприємства, установи).

Однак наявність предмета правового регулювання є необхідною, проте недостатньою умовою віднесення певної сукупності правових норм до категорії правової галузі. Поряд із предметом, правова галузь повинна мати свій специфічний метод правового регулювання. Поняття методу цивільно-правового регулювання охоплює сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, які дістали відображення в цивільно-правових нормах.

Цивільно-правовий метод регулювання цивільних правовідносин є комплексною категорією, що характеризується такими ознаками:

1) юридична рівність учасників, їх самостійність та незалежність. Це означає, що учасники відповідних правовідносин наділені юридично рівними можливостями щодо набуття і здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків, а також вони не перебувають між собою у будь-якій юридичній залежності (тобто, владно – субординаційному підпорядкуванні);

2) диспозитивність сторін. Це означає, що учасники цивільно-правових відносин можуть діяти на власний розсуд повністю або частково, керуючись при цьому власними інтересами та метою;

3) судові вирішення спорів. Це означає, що будь-які незгодженості між учасниками цивільних правовідносин можуть бути вирішені в судовому порядку;

4) майново-компенсаційний характер примусового впливу на правопорушника. Це означає, що на учасника правовідносин, який не виконує своїх обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормальної реалізації, гарантується застосування обтяжливих, не вигідних у майновому плані для порушника заходів захисту, які мають переважно майновий характер, що спрямований на відновлення порушеного права, охоронюваного законом інтересу чи блага потерпілого учасника⁵.

З предметом і методом регулювання цивільно-правових відносин тісно пов'язані принципи цивільного права, які мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм.

У ст. 3 Цивільного кодексу України закріплено такі «...цивільно-правові принципи:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, тобто ніхто не має права втручатися в особисте та сімейне життя фізичної особи без її згоди, окрім випадків, передбачених Конституцією та законами України;

⁵ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. / за ред. В.М. Коссака. Київ: Істина, 2007. С. 104.

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України, тобто право власності в Україні є непорушним. Усі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави;

3) свобода договору, тобто сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладання договору та його змісту, керуючись при цьому власним інтересом;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, тобто кожна особа вільна у виборі підприємницької діяльності, крім випадків, що передбачені законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу, тобто у разі порушення цивільного права чи інтересу кожній особі гарантується судовий захист;

6) справедливість, добросовісність та розумність, тобто встановлення нормами цивільного законодавства рівних умов для участі всіх осіб у цивільних відносинах”.

Цивільне право виконує ряд функцій, властивих для нього як правового утворення, саме:

1) регулятивну, яка полягає у тому, що цивільне право здійснює регулювання правовими нормами відносин, що належать до його предмета;

2) охоронну, яка полягає в тому, що забезпечує захист порушених суб'єктних цивільних прав, шляхом їх відновлення чи еквівалентного відшкодування завданої шкоди;

3) попереджувально-виховну, яка полягає в застосуванні до правопорушника засобів цивільно-правового захисту, чим здійснює виховний вплив на його подальшу поведінку та запобігає подальшим правопорушенням з його боку;

4) попереджувально-стимулюючу, яка полягає в стимулюванні до правомірної поведінки інших осіб, а також запобігання здійсненню ними неправомірних діянь, внаслідок невідворотного застосування до правопорушників цивільно-правових санкцій⁶.

⁶ Луць В., Великанова М. Договори в цивільному праві України: Навчальний посібник. Видавництво: Юрінком Інтер. 2023. С. 29.

Цивільне право як галузь права – це чітко структурована система, що має зовнішню єдність та внутрішню диференціацію. До системи цивільного права належать:

1) цивільно-правові норми, які є конкретним правилом поведінки. Особливість цих правил поведінки полягає в тому, що переважна більшість цивільно-правових норм має диспозитивний характер, тобто дає особам можливість вибору варіантів поведінки. А це істотно впливає і на структуру цивільно-правової норми, адже такого її елементу, як санкція або немає, або він має більш універсальний характер, аніж в інших галузях права;

2) цивільно-правові інститути, тобто група цивільно-правових норм, що регулюють однорідні суспільні правовідносини (наприклад, цивільно-правовим інститутом слід вважати інститут права власності, інститут деліктної відповідальності тощо);

3) цивільно-правові підгалузі, які є сукупністю інститутів, що регулюють однорідні суспільні відносини (наприклад, речове право, зобов'язане право, спадкове право тощо)⁷.

Викладена система цивільного права є структурою галузі цивільного права, окремі її інститути узгоджені й становлять єдину цілісність, яка базується на Цивільному кодексі України.

Цивільне право складається з:

1) загальної частини, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр цивільних правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист тощо;

2) особливої частини, яка містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини (наприклад, особисті немайнові, речові, зобов'язальні, виключні тощо).

⁷ Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. С. 81.

§2. Характеристика цивільного законодавства України

Поняття цивільного законодавства тісно пов'язане з поняттям цивільного права як галузі права. Якщо цивільне право – це система цивільно-правових норм, то цивільне законодавство це система нормативних актів, у яких дістали своє втілення цивільно-правові норми.

Отже, цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, що містять цивільно-правові норми.

Основу цивільного законодавства становить Конституція України та Цивільний кодекс України. В їх нормах закладені цивільно-правові засади регулювання відносин власності, особистих немайнових прав, відносин інтелектуальної власності, підприємницької діяльності тощо. Конституція наділена вищою юридичною силою і може бути застосована безпосередньо до врегулювання цивільно-правових відносин, оскільки є нормативно-правовим актом прямої дії.

Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року і який набрав чинності з 1 січня 2004 року. ЦК України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається з шести книг, що охоплюють 90 глав, 1308 статей.

У Книзі першій «Загальні положення» викладено основні положення щодо цивільного законодавства України, підстав виникнення прав, обов'язків та умов їх здійснення і захисту. Нормами цієї книги висвітлено також загальні положення про фізичну та юридичну особу, об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага). Окремі розділи присвячено участі держави, Автономної Республіки Крим та територіальних громад у цивільних відносинах, а також правочинам, представництву, строкам та термінам.

Книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи» регулює особисті немайнові права фізичної особи (такі, що забезпечують природне існування та соціальне буття фізичної особи). Юридичним фундаментом цієї книги є розділ II

Конституції України про права людини і громадянина. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої, зміст яких розширено і конкретизовано.

Нормами Книги третьої «Право власності та інші речові права» врегульовано право власності та інші речові права, такі як право володіння та користування чужим майном («сервітут»), право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою земельною ділянкою для забудови («сеперфіцій») тощо.

Нормами Книги четвертої «Право інтелектуальної власності» закріплені загальні положення про право інтелектуальної власності та відносини, пов'язані із правом інтелектуальної власності на конкретні об'єкти: раціоналізаторську пропозицію, комплектування напівпровідникових виробів, географічне зазначення, комерційну таємницю, торговельну марку тощо.

Книга п'ята «Зобов'язальне право» регулює відносини майнового обігу, зобов'язання, його сторін, основних принципів виконання, припинення та забезпечення виконання зобов'язань, висвітлено загальні положення про договір (його поняття, умови, порядок укладання, зміни та розірвання). Найбільша частина Книги присвячена окремим видам зобов'язань – договірним (купівля-продаж, рента, найм, підряд, комісія тощо) та недоговірним (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у майнових інтересах особи без її доручення, відшкодування тощо).

Книга шоста «Спадкове право» охоплює законодавче врегулювання відносин пов'язаних зі спадковим правом (спадкування за законом та за заповітом, виконання заповіту, спадковий договір тощо).

Окрім Цивільного кодексу України, актами цивільного законодавства є також інші кодекси і закони України, що видаються відповідно до Конституції та ЦК України (наприклад, Сімейний кодекс України⁸, Земельний кодекс України⁹ та значна низка спеціальних законів України).

⁸ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

Уперше ст. 4 ЦК України закріпила, що, «...якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи подає до Верховної Ради України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до ЦК України». Поданий законопроект розглядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до Цивільного кодексу України.

Джерелом цивільного права є і міжнародні договори, що регулюють цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України та є частиною національного цивільного законодавства України. При цьому міжнародний договір має вищу юридичну силу, порівняно з законами України, тобто якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, то відповідно до ст. 10 ЦК України «...застосовуються правила відповідного міжнародного договору України».

Елементами структури цивільного законодавства є також підзаконні нормативно-правові акти, а саме:

- 1) укази і розпорядження Президента України;
- 2) постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
- 3) накази і рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим;
- 4) рішення Конституційного Суду України.

Для заповнення прогалин у чинному цивільному законодавстві України правозастосовними органами, у тому числі судами, при вирішенні цивільно-правових питань використовуються аналогії закону та аналогії права.

Аналогія закону, згідно ч.1 ст. 8 ЦК України, може мати місце, якщо «...цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або

⁹ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 26.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

договором, тоді вони регулюються тими правовими нормами ЦК України, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини...». При застосуванні аналогії закону правозастосовний орган у відповідному документі (наприклад, судовому рішенні) зобов'язаний вказати, що він застосовує аналогію закону, і зробити посилання на конкретну норму чинного закону.

У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин (наприклад, через відсутність норм, що регулюють подібні відносини), то згідно ч.2 ст. 8 ЦК України застосовується аналогія права. Сутність аналогії права полягає в тому, що відповідний правозастосовний орган при вирішенні питань повинен виходити із загальних засад, принципів і змісту законодавства України, вимог справедливості, добросовісності та розумності.

Окрім самого цивільного законодавства, статтями 6 та 7 ЦК України, до його джерел вперше віднесений «звичай ділового обороту» та «договір».

Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин. Звичай може бути зафіксований у відповідному документі.

При укладанні договору законодавець дозволяє врегулювати не лише відносини, які не врегульовано актами цивільного законодавства, а також і відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд.

§3. Цивільно-правові відносини. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин

Цивільно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами цивільного права, учасники яких є носіями цивільних прав та обов'язків¹⁰.

¹⁰ Цивільне право України: підручник: у 2-х т. т.1. / за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 48.

Для цивільно-правових відносин характерними є специфічні ознаки, які вирізняють їх з-поміж інших видів правових відносин, що виникають у суспільстві. Зокрема слід назвати такі особливості:

- 1) цивільно-правові відносини – це майнові та особисті немайнові відносини;
- 2) учасники цих відносин характеризуються майновою відокремленістю та юридичною рівністю;
- 3) юридичні права та обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів або складу (структури) – суб'єктів, об'єктів і змісту.

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в певні стосунки з приводу майна чи особистих немайнових прав¹¹. В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. У цивільних правовідносинах завжди повинно бути не менше двох суб'єктів (дві сторони), тому що це відносини між особами.

Цивільним законодавством України фізичною особою у цивільних відносинах вважається людина.

До фізичних осіб належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для того, щоб виступати суб'єктом цивільних правовідносин, фізичні особи повинні володіти цивільною правосуб'єктністю, яка включає в себе правоздатність та дієздатність.

Цивільною правоздатністю називається здатність фізичної особи мати цивільні права і нести цивільні обов'язки.

Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. Цивільна правоздатність як суспільно-правова якість визнається за всіма громадянами України, які мають бути рівними перед законом.

¹¹ Цивільне право України: підручник: у 2-х т. т.1. / за заг. ред. В. Борисової, І. Спасиво-Фатєєвої, В. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2011. С. 64.

Вона закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Кожен громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психологічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього, Ст.ст. 31, 32, 34, 36, 39 ЦК України встановлені "...такі різновиди цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) часткова цивільна дієздатність;
- 2) неповна цивільна дієздатність;
- 3) повна цивільна дієздатність;
- 4) обмежена цивільна дієздатність;
- 5) недієздатність фізичної особи".

Часткова дієздатність характерна для фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітня особа), яка має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, що задовольняє її побудові потреби та відповідає її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосується предмета, який має невисоку вартість. Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. За це відповідають його батьки (усиновителі) або опікуни.

Неповна цивільна дієздатність характеризується тим, що фізична особа у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) має право вчиняти не всі, а лише деякі дії передбачені законом. Так вони мають право вчиняти дрібні побутові угоди; самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної

особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я. Крім того, неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників.

Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно або укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальники.

Повна цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати і здійснювати будь-які майнові та особисті немайнові права, брати на себе й виконувати будь-які обов'язки.

Повну цивільну дієздатність набуває фізична особа з досягненням 18 років (повноліття). Згідно з чинним законодавством у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу. Повна цивільна дієздатність може бути надана неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, а також фізичній особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором або бажає займатись підприємницькою діяльністю.

Надання повної цивільної дієздатності провадиться за рішенням органу опіки та піклування за заявою заінтересованої особи і за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, а у разі якщо такої згоди немає, за рішенням суду.

Обмежена цивільна дієздатність визначається судом щодо фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпоряджання майном та інші правочини, що виходять за межі

дрібних побутових, вчиняються особою, яка обмежена у дієздатності, за згодою піклувальника. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюється піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно одержувати та розпоряджатися заробітком, пенсією, стипендією та іншими доходами. Особа, яка обмежена у цивільній дієздатності, самостійно відповідає за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над фізичною особою, яка визнана недієздатною, встановлюється опіка, що проводить до втрати нею можливості вчиняти будь-який правочин. За шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, відповідають його опікун або заклад, який зобов'язаний здійснювати за нею нагляд. У разі видужання або значного поліпшення її психічного стану у неї поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи.

Учасниками майнових і особистих немайнових відносин, що регулюються чинним цивільним законодавством, окрім фізичних осіб, виступають різноманітні організації – державні, кооперативні, громадські, господарські товариства та інші організації. Але для того, щоб ці організації стали суб'єктами цивільних правовідносин, вони повинні бути юридичною особою.

Ознаки юридичної особи:

1) організаційна єдність, тобто юридична особа повинна мати певну структуру, яка характеризується наявністю системи соціальних взаємозв'язків членів юридичної особи та їх структурною і функціональною диференціацією (органи управління, структурні підрозділи), певну мету і завдання, які закріплені статутом або іншим установчим документом;

2) реєстрація у встановленому законом порядку, тобто юридична особа має бути легалізована державою, шляхом засвідчення факту її створення. Державна реєстрація юридичної

особи здійснюється на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань»¹². Юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації та внесення до єдиного державного реєстру підприємств і організацій України, і з цього часу вона може бути суб'єктом цивільних та інших відносин;

3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності, тобто юридична особа повинна мати соціально-правову можливість бути визнаною учасником цивільних правовідносин;

4) наявність майнової відокремленості, тобто юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна колективу, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади та інших юридичних осіб і володіти ним за правом власності. Крім того, юридична особа повинна мати самостійні фінансові документи (баланс чи кошторис, рахунок у банку);

5) самостійна майнова відповідальність за обов'язками, тобто юридична особа повинна нести самостійну відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном, якщо інше не встановлено законом;

6) участь у цивільному обігу від власного імені, тобто кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить вказівку на її організаційно-правову форму та характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування;

7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді, тобто юридична особа від свого імені має право бути учасником цивільного процесу, захищати свої права та відповідати за взяті на себе зобов'язання.

Отже, ч.1 ст. 80 ЦК України встановлює, що «...юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у

¹² Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

встановленому законом порядку». Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Цивільна правоздатність юридичної особи визначається характером і змістом її діяльності, що передбачена статутом або засновницьким договором між учасниками організації. При цьому, окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, юридична особа може здійснювати після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії).

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільна дієздатність юридичної особи виникає одночасно з виникненням у неї цивільної правоздатності і здійснюється через систему органів юридичної особи або через своїх учасників. Юридична особа може мати як один орган (директор, президент), так і декілька одночасно (спостережна рада, правління, загальні збори). Зазначені органи можуть бути як колегіальними, так і одноособовими.

Юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на:

1) юридичних осіб приватного права (створюються на підставі установчих документів);

2) юридичних осіб публічного права (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування)¹³.

Порядок створення, організаційно-правові форми та правовий статус юридичних осіб приватного права встановлюються ЦК України, а порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією та законами України.

Юридична особа підлягає державній реєстрації органами юстиції у порядку, встановленому законом. До єдиного

¹³ Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682.

державного реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місце знаходження, органи управління, філії та представництва, предмет діяльності товариства чи мета установи, а також інші відомості, встановлені законом.

Юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

Установою є організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Види юридичних осіб:

1) у залежності від форм власності розрізняють приватні, комунальні і державні юридичні особи;

2) у залежності від характеру діяльності розрізняють комерційні і некомерційні. Комерційними є суб'єкти підприємницької діяльності, ціль якої прибуток (підприємства, господарчі товариства). Некомерційними юридичними особами є об'єднання громадян, благодійні організації, органи державної влади і місцевого самоврядування;

3) у залежності від складу установчих документів розрізняють: договірні, статутні, договірно-статутні, юридичні особи, що діють на підставі Положення.

Діяльність юридичної особи може бути припинено в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У ст.ст. 104-112 ЦК України визначені «...загальні засади припинення юридичної особи визначається Цивільним кодексом України».

Для припинення юридичної особи передбачено чітку процедуру. Першим етапом є прийняття рішення про припинення, яке можуть приймати учасники юридичної особи, суд або відповідний орган. Вказані особи зобов'язані негайно письмово відповідати про це орган, що здійснює державну

реєстрацію, який вносить до єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення діяльності. Другим етапом є призначення зазначеними органами за погодженням з органом, який здійснює державну реєстрацію, комісії з припинення юридичної особи комісію з реорганізації, ліквідаційну комісію, голову комісії або ліквідатора та встановлення порядку і строків припинення юридичної особи. Вона виступає в суді від імені юридичної особи, публікує у засобах масової інформації повідомлення про припинення юридичної особи та про порядок і строк заявлення кредитором вимог до неї. Третім етапом є внесення до єдиного державного реєстру запису про припинення юридичної особи. І саме з цього моменту юридична особа є такою, діяльність якої припинено.

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Розрізняють дві основні форми захисту – юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційної форми захисту відносять діяльність уповноважених державою органів – суд, органи державної влади України, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та нотаріусів. Так, згідно ст. 16 ЦК України «...особа може звернутися до суду з позовами про:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміну правовідносин;
- 7) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 8) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 9) визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.»

Неюрисдикційна форма захисту цивільних прав полягає в особливих діях громадян і організацій, що здійснюється ними самостійно, без звернення до державних та інших компетентних

органів. Ст. 19 ЦК України розкриває поняття та форми самозахисту цивільних прав.

§4. Поняття і форми права власності і України

Однією з фундаментальних підгалузей цивільного права є речове право, тобто сукупність правових норм, які забезпечують задоволення інтересів особи шляхом безпосереднього впливу на річ, що перебуває у сфері її панування.

У системі речового права право власності є одним із основних інститутів. Його значення обумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини. Право власності належить до природних прав людини, є абсолютним правом і ніхто не може його порушувати. Поняття право власності відображено у ст. 316 ЦК України: «Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб».

Характерною ознакою права власності є те, що воно існує само по собі незалежно від відносин між особами. Право власності – це приватне право, але воно має забезпечувати і публічний інтерес, і тому має свої межі. Згідно із законодавством України власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі¹⁴.

Розрізняють право власності в об'єктивному і суб'єктивному розумінні.

Право власності в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які регулюють і закріплюють суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження своїм майном.

¹⁴ Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141; Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 319.

Право власності в суб'єктивному значенні – це закріплення в нормах права можливості конкретного власника володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном.

У ст. 317 ЦК України чітко зазначено, що «...зміст права власності складається з трьох правомочностей власника:

1) право володіння – це юридично закріплена можливість фактичного господарського панування власника над річчю (майном). Володіння може бути законним та незаконним, але «право володіння» завжди є тільки законним;

2) право користування – це юридично забезпечена можливість вилучення з речі (майна) корисних властивостей, шляхом її використання. Користування може здійснюватися шляхом вчинення фактичних дій (наприклад, користування автомобілем), а також шляхом вчинення юридичних дій (наприклад, надання речі в оренду і одержання від такої діяльності відповідних прибутків);

3) право розпорядження – це юридично забезпечена можливість визначити фактичну і юридичну долю речі (майна). Визначення фактичної долі речі полягає в зміні її фізичної сутності, аж до повного знищення. Юридична доля речі може бути визначена шляхом передачі права власності іншій особі або шляхом відмови від права на річ».

Усі зазначені повноваження в своїй сукупності становлять «тріаду» повноважень власника. При цьому, законодавець гарантує непорушність та неможливість безпідставного позбавлення чи обмеження права власності.

На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місця знаходження майна. Слід також зазначити, що власним має не тільки право власності, а й несе певні обов'язки. Зокрема, він зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом. Він також несе ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Ст. 319 ЦК України визначає, що «...власник володіє, користується, розпоряджається, своїм майном на власний розсуд, проте, на жаль, визначення цих повноважень у зазначеному кодексі не наведено.»

В Україні існують такі форми власності:

1) власність Українського народу, тобто земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

2) приватна власність, тобто майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи (жилі будинки, транспортні засоби, та інше майно споживчого й виробничого призначення);

3) державна власність, тобто майно, в тому числі грошові кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (єдина енергетична система, системи зв'язку, транспорт загального користування, кошти державного бюджету);

4) комунальна власність, тобто майно, що належить територіальній громаді села, селища, міста і необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території.

До суб'єктів права власності в Україні відносяться:

1) український народ, який здійснює свої права власника через референдум, Верховну Раду України, місцеві ради;

2) фізичні особи – громадяни України, а також іноземні громадяни і особи без громадянства, які користуються однаковим з громадянами України майновими й особистими немайновими правами за винятками, встановленими законом;

3) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо;

4) держава Україна, яка здійснює своє свої права власника через органи державної влади;

5) автономна Республіка Крим;

6) територіальні громади села, селища, міста;

7) іноземні держави та інші учасники цивільних відносин.

Конституція України встановила принцип непорушності (недоторканості) приватної власності¹⁵. Сутність якого полягає в тому, що ніхто не може бути протиправно позбавлений прав

¹⁵ Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141

власності. На захист права власності спрямовані норми не тільки цивільного права, а й інших галузей права, зокрема кримінального, адміністративного, трудового, сімейного, житлового тощо.

Забезпечуючи охорону та захист відносин власності в Україні, цивільне право вирішує декілька завдань. По-перше, право забезпечує стабільність відносин власності у суспільстві, що досягається шляхом законодавчого врегулювання відносин власності. По-друге, воно забезпечує відновлення порушених відносин власності, якщо таке трапляється, та притягнення до відповідальності осіб, які є винними у таких порушеннях.

Таким чином, під цивільно-правовим захистом права власності розуміється сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі зробленими проти цих прав порушеннями і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників.

Цивільне законодавство забезпечує громадянам та іншим власникам рівні умови захисту права власності. Захист, як правило, здійснюється судом, господарським або третейським, шляхом подання позову, які поділяються на речово-правові та зобов'язально-правові.

До речово-правових позовів відносять:

1) віндикаційний позов, тобто витребування власником свого майна із чужого незаконного володіння;

2) негативний позов, тобто вимога власника до третіх осіб, про усунення перешкод у здійсненні правомочностей користування та розпорядження майном;

3) позов про визнання права власності, тобто позадоговірна вимога власника майна про визнання його права власності, якщо це право оскаржується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності.

Щодо зобов'язально-правових способів захисту права власності, то вони, здебільшого, засновані на договорах, але можуть бути пов'язані із позадоговірним зобов'язанням. До них відносять позови про відшкодування збитків; про повернення речей, відданих у користування за договором і таке інше.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і повернення його майна з чужого незаконного володіння протягом трирічної позовної давності.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст понять «цивільне право» та «предмет цивільного права».
2. Охарактеризуйте цивільно-правові принципи.
3. Охарактеризуйте функції цивільного права.
4. Назвіть структуру цивільно-правових відносин.
5. Охарактеризуйте зміст понять «цивільна правосуб'єктність», «цивільна правоздатність», «цивільна дієздатність».
6. Розкрити зміст поняття «цивільна дієздатність фізичної особи» та назвіть його види.
7. Назвіть ознаки юридичної особи.
8. Назвіть процедуру припинення юридичної особи.
9. Охарактеризуйте зміст права Власності.
10. Назвіть форми власності, які існують в Україні.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

- 1) Поняття та предмет цивільного права.
- 2) Зміст майнових відносин та його види.
- 3) Учасники цивільно-правових відносин.
- 4) Цивільно-правові принципи.
- 5) Функції цивільного права.
- 6) Цивільний кодекс України як основний акт цивільного законодавства України.
- 7) Суб'єкти цивільно-правових відносин.
- 8) Види цивільної дієздатності фізичної особи.
- 9) Поняття та ознаки юридичної особи.
- 10) Припинення діяльності юридичної особи в Україні.
- 11) Поняття та зміст права власності.
- 12) Суб'єкт права власності в Україні.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

§ 1. Поняття та ознаки зобов'язання

Центральним розділом цивільного права, за словами відомого французького вченого Рене Давида, вважається зобов'язальне право, до якого складовою частиною входить договірне право¹⁶. Зобов'язальне право – це підгалузь цивільного права, сукупність правових норм, які на засадах юридичної рівності регулюють майнові відносини у сфері товарообігу, а також майнові відносини з покриття заподіяної шкоди за участю юридичних і фізичних осіб.

Тобто, основне призначення зобов'язання – це обслуговування товарообігу, гарантування майнових та особистих немайнових прав, а також правомірних інтересів фізичних і юридичних осіб.

Договірне право – це правовий інститут, сукупність правових норм, які встановлюють права та обов'язки сторін договору, порядок виконання зобов'язання, правові наслідки неналежного виконання (невиконання) зобов'язання та способи захисту порушених прав сторін договору¹⁷.

Тобто основне призначення договірного права, як правового інституту – це забезпечення відносно закінченого регулювання у межах своєї групи якісно однорідних суспільних відносин.

Норми ЦК України, які регулюють зобов'язальні відносини, становлять фактично найбільшу питому вагу, порівняно з іншими сукупностями правових норм. Так, із 806 статей книги п'ятої «Зобов'язальне право» ЦК України, які загалом регулюють зобов'язальні відносини, 634 статей

¹⁶ Традиційна правова сім'я // [Велика українська юридична енциклопедія](#): у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 789.

¹⁷ Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 17.

присвячені загальним положенням про договір та окремим видом зобов'язань.

Таким чином, на основі норм зобов'язального права та за допомогою певних юридичних фактів виникає зобов'язання, поняття якого закріплено в ч.1 ст. 509 ЦК України, а саме: “Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку”.

З цього визначення випливає, що зобов'язання – це правовідносини, об'єктом яких є дія, яка водночас складає і зміст зобов'язання. У свою чергу зміст зобов'язальних правовідносин утворюють суб'єктивні права та обов'язки їх учасників. Але специфіка саме зобов'язальних правовідносин полягає в тому, що змістом правомочності кредитора є право вимоги, а обов'язок боржника полягає у виконанні вимоги кредитора. Крім того, зобов'язальні правові відносини мають винятково майновий характер і, як правило, встановлюються на певний, конкретно визначений строк.

До визначальних ознак зобов'язальних правовідносин можна віднести те, що:

1) сторонами зобов'язання є конкретно визначені суб'єкти: кредитор, якому належить право вимоги, і боржник, який несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора;

2) об'єктами зобов'язальних правовідносин є відповідні дії, на реалізацію яких спрямовано права та обов'язки суб'єктів (тобто дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт, надання послуг, сплата грошей тощо), або утримання від здійснення дій;

3) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі здійснення боржником дій, що складають його обов'язок;

4) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу (тобто регулюють обов'язки з передачі майна від однієї особи до іншої, виконання роботи, надання послуг тощо).

§ 2. Підстави виникнення зобов'язання

Підставою виникнення зобов'язання є передбачені законом є юридичні факти або юридична сукупність (фактичний склад), які породжують зобов'язання. Але при цьому слід звернути увагу на те, що Цивільний кодекс України не визначає спеціальної підстави виникнення зобов'язання, відсилаючи до положень ст. 11 ЦК України, в яких закріплено «..загальні підстави виникнення цивільних прав та обов'язків:

1) договори та інші правочини, що прямо передбачені законом, а також за договорами та іншими правочинами, що не передбачені законом та не суперечать йому, а порушують цивільні права та обов'язки згідно із загальними підставами, встановлених ст. 11 ЦК України. Тобто, договір є найбільш поширеною підставою виникнення зобов'язання, які становлять основну частину зобов'язань взагалі;

2) з інших дій фізичних і юридичних осіб (юридичні вчинки). Наприклад, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Але при цьому потрібно мати на увазі, що в процесі творчої діяльності зобов'язання виникають не внаслідок самого факту відкриття, винаходу або створення твору тощо, а зв'язки наявності додаткових умов, а саме: використання винаходу, використання музичного твору, видання роману тощо;

3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Тобто, завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі є юридичним фактом, що породжує зобов'язання для того, хто заподіяв шкоду, відносно потерпілого. Наприклад, відшкодувати втрачений заробіток внаслідок втрати потерпілим працездатності, або відшкодувати вартість пошкодженої речі повністю чи частково;

4) безпосередньо з актів цивільного законодавства, а у випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо або органів місцевого самоврядування. Наприклад, укладенню договору оренди нежитлового приміщення, що належить до власності територіальної громади, передую рішенням цієї громади;

5) з рішення суду. Наприклад, рішення суду про вилучення у власника культурних цінностей, що не належним чином утримуються, породжує зобов'язання щодо викупу їх державою або реалізації з прилюдних торгів;

6) настання або ненастання певної події. Наприклад, знищення внаслідок пожежі застрахованого будинку створює обов'язок страхової компанії виплатити власнику-страхувальнику страхове відшкодування. Або початок навігації, як природна подія, є підставою для виникнення зобов'язання для переведення вантажів водним транспортом;

7) з односторонніх правочинів. У цих випадках суб'єкт цивільного права шляхом одностороннього волевиявлення або розпорядження своїм правом, або бере на себе суб'єктивний обов'язок, поділяючи тим самим іншу сторону відповідним суб'єктивним правом. Прикладом такого одностороннього правочина може бути публічна обіцянка винагороди, видача довіреності тощо. Як правило, односторонній правочин зобов'язує того, хто його здійснює. Але бувають і такі односторонні правочини, внаслідок яких зобов'язаного стає та особа, до якої звернене волевиявлення того, хто здійснив правочин».

Отже, підставами виникнення зобов'язання можуть бути як договір, так і інші юридичні факти, які передбачені, а також юридичні факти, які і не передбачені ЦК України. Крім того, зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості.

§ 3. Класифікація зобов'язань

Будь-яка класифікація зобов'язань передбачає їх поділ на однорідні класифікаційні утворення за тим чи іншим критерієм (ознакою) залежно від цілей, які при цьому ставляться. У перекладі з грецької мови термін «критерій» означає: мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації.

З застосуванням дихотомічного способу (тобто поділу на два протилежні за значенням елементи) запропонована наступна класифікація зобов'язань:

1) залежно від підстав виникнення зобов'язання поділяються на договірні і позадоговірні.

Договірні зобов'язання виникають на підставі домовленості його сторін (дво- або багатосторонній договір), при цьому їх зміст визначається не тільки законом, а й насамперед домовленістю їх учасників.

Позадоговірні зобов'язання виникають внаслідок інших юридичних факторів (одностороннього правочину, охорона і рятування суспільного майна від небезпеки, заподіяння шкоди іншій особі тощо). Зміст зазначеного зобов'язання ґрунтується на законі односторонньому волевиявленні суб'єкта приватного або публічного права;

2) залежно від мети (спрямованості) зобов'язання поділяють на регулятивні і охоронні.

Регулятивні зобов'язання безпосередньо спрямовані на здійснення правового регулювання поведінки учасників договору, а також будь-яку іншу правомірну діяльність у сфері приватно-правових відносин.

Охоронні зобов'язання виникають внаслідок заподіяння шкоди, безпідставного збагачення та спрямовані на регулювання відносин між суб'єктами в порушеному стані. Метою цього зобов'язання є захист і відновлення порушеного інтересу суб'єкта цивільного права;

3) за співвідношенням прав та обов'язків зобов'язання поділяються на односторонні і двосторонні (взаємні).

В односторонніх зобов'язаннях одну сторону поділено виключно правами стосовно іншої сторони, а іншу сторону – тільки обов'язками.

У двосторонніх (взаємних) зобов'язаннях кожна зі сторін наділено взаємними правами та обов'язками щодо одна одною, тобто кожна зі сторін є одночасно і кредитором, і боржником. Наприклад, у договорі куплі-продажу продавець і покупець володіють одночасно і правами, і обов'язками щодо один одного. Як правило, зазначені зобов'язання мають виконуватися одночасно;

4) залежно від характеру правових зв'язків між учасниками зобов'язання поділяються на прості і складні.

У простих зобов'язаннях сторони мають лише по одному взаємопов'язаному праву та одному обов'язку.

У складних зобов'язаннях сторони мають декілька взаємопов'язаних прав та обов'язків. Наприклад, якщо зобов'язання виникло з договору дарування, то воно є простим зобов'язанням, а якщо з договору купівлі-продажу, то воно може бути як простим, так і складним;

5) залежно від значимості зобов'язання для його сторін воно поділяється на основні і додаткові (акцесорні).

Основні зобов'язання можуть існувати самостійно без додаткового (акцесорного) зобов'язання.

Додаткові (акцесорні) зобов'язання забезпечують належне виконання основного зобов'язання та виникають і існують лише за умови наявності (основного) зобов'язання і нерозривно пов'язані з ним, а також автоматично припиняються разом з ним;

6) залежно від характеру пов'язаності зобов'язань з особистістю їх учасників зобов'язання поділяються на зобов'язання особистого характеру і зобов'язання неперсоніфіковані.

У зобов'язаннях особистого характеру виконання дій, що є його об'єктом, виконується учасником особисто. При цьому, неприпустима заміна однієї зі сторін, а зазначені зобов'язання припиняються у разі смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи, що є їхнім учасником. Наприклад, при відшкодуванні шкоди, заподіяної здоров'ю фізичної особи, кредитором може бути тільки потерпілий.

У той же час неперсоніфіковані зобов'язання не пов'язані з особистістю боржника або кредитора, і тому в них можлива передача прав та обов'язків у порядку правонаступництва, заміна осіб у зобов'язанні тощо;

7) залежно від визначеності змісту зобов'язання поділяються на зобов'язання з певним обсягом вимог і зобов'язання з невизначеним змістом (алеаторні).

У зобов'язаннях з певним обсягом вимог, до яких відноситься переважна більшість зобов'язань, точно відомо, виконання яких обов'язків і в якому обсязі може зажадати кредитор від боржника.

У зобов'язаннях з невизначеним обсягом вимог (алесторних), обсяг прав та обов'язків встановлюється тільки в загальному вигляді, тобто конкретні суми, послуги тощо визначаються вже під час виконання зобов'язання. Наприклад, до зазначених зобов'язань відносяться зобов'язання, що виникають із договору довічного утримання;

8) залежно від визначеності предмета виконання зобов'язання поділяються на зобов'язання з конкретним предметом виконання, альтернативні і факультативні.

Зобов'язання з конкретним предметом виконання за загальним правилом мають лише тоді, коли предметом зобов'язання є цілком конкретна поведінка учасників.

Альтернативні зобов'язання означають, що боржник повинен вчинити на користь кредитора за власним вибором одну з кількох дій, передбачених законом або договором. При цьому, право вибору належить боржнику, що виконує зобов'язання, якщо інше не впливає із закону, договору або суті зобов'язання. При чому здійснення будь-якого з них вважається виконанням зобов'язання.

Факультативні зобов'язання мають місце у випадках, коли боржник повинен вчинити на користь кредитора конкретну дію чи відмовитися від її вчинення, а якщо це неможливо – має право змінити її виконання іншою дією, що заздалегідь обумовлено договором сторін. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредитору певну річ, а у разі неможливості – надати іншу річ такого ж призначення.

§4. Елементи зобов'язання

Елементи зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, є суб'єкти, об'єкти і зміст. Ці елементи мають певні особливості, тому що вони персоніфіковані не лише на зазначеному рівні, що відображено в загальних положеннях про зобов'язальне право, а й на рівні окремих інститутів зобов'язального права.

Коло суб'єктів зобов'язання практично нічим не відрізняється від кола суб'єктів будь-яких інших цивільних правовідносин. Стт. 510 та 511 встановлено, що "...суб'єктами

зобов'язання можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава та інші публічно-правові утворення". У залежності від кола повноважень, які мають суб'єкти зобов'язання, вони поділяються на сторін зобов'язання – кредитор і боржник та третіх осіб.

Кредитор – це особа, яка правомочна вимагати від іншої особи (боржника) виконання певної дії або утримання від вчинення певної дії.

Боржник – це особа, яка зобов'язана вчинити на користь кредитора певну дію або утриматися від вчинення певної дії на вимогу кредитора.

При цьому слід наголосити, що активною стороною в зобов'язанні виступає кредитор, а пасивною – боржник. Такий правовий зв'язок повинен бути для обох сторін обов'язковим і правоутворюючим.

Згідно ч. 3 ст. 510 ЦК України, «...якщо кожна із сторін у зобов'язанні має одночасно і права і обов'язки, вона вважається боржником у тому, що вона зобов'язана вчинити на користь другої сторони, і одночасно кредитором у тому, що вона має право вимагати від неї». Наприклад, у договірному зобов'язанні з купівлі-продажу і продавець, і покупець мають одночасно суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Тобто за цим зобов'язанням продавець може вимагати від покупця гроші, але він зобов'язаний передати у право власності останнього товар. І навпаки покупець управі вимагати передачу товару в його власність.

У зобов'язальних правовідносинах можуть брати участь один кредитор і один боржник. Якщо на боці кредитора чи на боці боржника виступають кілька осіб, то в цих випадках ідеться про зобов'язання із множинністю осіб.

Залежно від того має місце множинність осіб на одній із сторін чи на кожній із сторін, розрізняють активну, пасивну і змішану множинність осіб у зобов'язанні.

Активна множинність має місце тоді, коли на стороні кредитора є кілька осіб, кожна з яких має право вимагати від одного боржника виконання зобов'язання у певній частці. Кредитор, вимога якого задоволена, вибуває із зобов'язання, яке

зберігає свою силу для решти кредиторів до повного задоволення їхніх вимог.

Пасивна множинність передбачає наявність кількох осіб на стороні боржника за наявності одного кредитора. У такому зобов'язанні на вимогу кредитора кожний із боржників повинен виконати обов'язок у певній частці, після того боржник, який виконав зобов'язання, вибуває з цього, але зобов'язання зберігає силу для решти боржників до нового виконання кожним із них свого обов'язку.

Змішана множинність має місце у разі участі одночасно кількох кредиторів і кількох боржників. У такому зобов'язанні кожен із кредиторів має право вимагати виконання в певній частці від кожного із боржників.

Цивільне законодавство України передбачає можливість існування таких видів зобов'язань із множинністю осіб:

1) часткове зобов'язання, в якому кожен боржник повинен виконати зобов'язання в певній частині, а кожен кредитор має право вимагати виконання певної частини зобов'язання;

2) солідарне зобов'язання, в якому кожному кредитору у повному обсязі належить право вимоги, а кожен з боржників повинен виконати зобов'язання у повному обсязі;

3) субсидіарне (додаткове) зобов'язання, в якому має місце множинність осіб лише на стороні боржника і тому кредитору неможливо пред'явити вимогу в певній частині чи в повному обсязі відразу до субсидіарному боржнику, оминувши основного боржника.

Необхідно зазначити, що окрім множинності осіб у зобов'язанні, на суб'єктів цього зобов'язання істотно впливає також і участь третіх осіб. Цивільний кодекс України зазначає, що «...особливість зобов'язання за участі третіх осіб полягає в тому, що треті особи не є стороною зобов'язання, а не означає, що зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи». Однак у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора. А це означає, що третю особу, яка не є стороною у зобов'язанні, може бути визначено учасником зобов'язання з певними правами та обов'язками.

Об'єкт зобов'язання – це те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів, здійснення певних дій заради своїх законних прав та інтересів. Ці дії можуть полягати:

- 1) у передачі майна (речі) у власність чи користування;
- 2) виконанні певної роботи;
- 3) наданні конкретні послуги;
- 4) сплаті грошей (відшкодуванні збитків) тощо.

При цьому необхідно зазначити, що в науці цивільного права розрізняють юридичний і матеріальний об'єкти зобов'язання. Юридичним об'єктом зобов'язання є певна поведінка зобов'язальної особи, а матеріальним об'єктом зобов'язання є певні блага матеріального характеру (речі, результати робіт, різного роду послуги, гроші).

Від об'єкта зобов'язання слід відрізнити предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – це матеріальні і нематеріальні блага, щодо яких існує інтерес учасників цих правовідносин.

Змістом зобов'язання є сукупність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів зобов'язання. Тобто, змістом правомочності кредитора є право вимоги, а обов'язок боржника полягає у виконанні вимоги кредитора.

Залежно від особливостей змісту, специфіки об'єкта і підстав використання зобов'язання в цивільному праві розрізняють односторонні і взаємні види зобов'язань. Так, коли одній стороні зобов'язання належить право, а іншій – обов'язок, зобов'язання вважається одностороннім, а якщо кожна зі сторін набуває поруч з правами ще й певних обов'язків, то зобов'язання вважається взаємним.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст понять «Зобов'язальне право» та «договірне право».
2. Назвіть ознаки зобов'язальних правовідносин.
3. Назвіть підстави виникнення зобов'язання.
4. Охарактеризуйте договір як підставу виконання зобов'язання.
5. Назвіть класифікацію зобов'язань.
6. Назвіть елементи зобов'язань.
7. Розкрити зміст понять «кредитор» та «боржник».

8. Розкрийте зміст поняття «об'єкт зобов'язання».
9. Розкрийте зміст зобов'язання.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та ознаки зобов'язальних правовідносин.
2. Підстави виникнення зобов'язання.
3. Договір як основна підстава виникнення зобов'язання.
4. Правове значення класифікації зобов'язань.
5. Елементи зобов'язання.
6. Суб'єкти зобов'язання.
7. Активна, пасивна і змішана множинність осіб у зобов'язанні.
8. Об'єкт і зміст зобов'язання.

РОЗДІЛ 3

ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

§1. Поняття та предмет виконання зобов'язання

Виконання зобов'язання – це процес, завдяки якому реалізуються права та обов'язки сторін зобов'язання. Проте цей процес не може бути безкінечним і тому будь-яке зобов'язання має тимчасовий характер. Учасники цивільного обороту укладають договори заради повного правового результату, який досягається за рахунок виконання зобов'язання, що виникає з договору, який, згідно положень ст. 629 ЦК України, «...є обов'язковим для виконання сторонами». Виконання зобов'язання повинно здійснюватися відповідно до умов договору, загальних положень про забезпечення зобов'язання, зазначених у Гл. 48 ЦК України, та спеціальних правил стосовно виконання окремих видів зобов'язання.

Виконання зобов'язання – це здійснення боржником на користь кредитора або третьої особи певних дій (або утримання від дії), які становлять предмет виконання зобов'язання.

Виходячи з того, що дії боржника є правомірними і спрямовані на припинення зобов'язання, вони за своєю юридичною природою є правочинами, і тому на них поширюються загальні положення про правочини: Згідно з ч. 1 ст. 202 ЦК України, «...правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».

Виконання зобов'язання можна поділити на три стадії:

1) підготовчу (організаційну), під час якої боржник здійснює підготовчі (організаційні) дії, що спрямовані на безпосереднє передання виконаного (наприклад, підготовка продукції до відвантаження та оформлення відповідних документів);

2) основну (матеріальну), яка складається з двох етапів: а) передання виконаного боржником (наприклад, передання продукції транспортній організації-перевізнику) і б) прийняття виконаного кредитором (наприклад, прийняття продукції за кількістю та якістю);

3) заключну (техніко-юридичну), під час якої відбувається підтвердження виконання зобов'язання (наприклад, пред'явлення вимоги до кредитора про підтвердження виконання).

Виконання зобов'язання завжди полягає у вчиненні боржником саме тих дій, які він повинен виконати в силу договору чи закону. Пасивна поведінка боржника, тобто утримання від певних дій, не може розглядатися як виконання зобов'язання. Відповідно до умов договору дії боржника можуть бути різноманітними: передача речі кредитору у власність або тимчасове користування, сплата грошової суми, виконання роботи, надання послуги тощо.

Варто наголосити, що в цивільному законодавстві України застосовується два різних за змістом терміни – «предмет зобов'язання» і «предмет виконання», які не є тотожними. Але незважаючи на це, в юридичній навчальній літературі, має місце змішування цих понять, і тому предмет виконання інколи називають предметом зобов'язання.

Отже, предметом зобов'язання є конкретні дії учасників (щодо передавання майна, виконання робіт, надання послуг тощо), а предметом виконання зобов'язання є конкретна річ, робота чи послуга або повна грошова сума, яку відповідно до змісту договору боржник повинен, відповідно, передати, виконати, надати чи сплатити на користь кредитора або відповідно до умов договору на користь третьої особи. Предмет виконання залежить від виду зобов'язання і має відповідати вимогам, що встановлюються договором, законом, а у разі їх відсутності – вимогам, що звичайно пред'являються. Так, предмет виконання може мати такі характеристики: якість, кількість, асортимент, комплектність тощо. Вимоги до предмета виконання бажано точно зазначити в договорі, щоб уникнути суперечок щодо належного виконання боржником свого обов'язку.

Під альтернативними зобов'язаннями маються на увазі такі зобов'язання, за якими боржник повинен вчинити одну з двох або кількох дій. Тобто, при укладанні договору предмет зобов'язання зазначається альтернативно. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредитору певну річ або сплатити вартість цієї речі. Тільки в момент виконання альтернативного зобов'язання здійснюється визначення конкретного предмета

виконання із зазначених у договорі варіантів. Учинення боржником будь-якої дії, що визначена договором, вважається належним виконанням альтернативного зобов'язання. При цьому боржник має право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Отже, договором може бути встановлено, що право вибору предмета виконання альтернативного зобов'язання належить кредиторіві. У певних випадках право кредитора визначати предмет виконання альтернативного зобов'язання закріплено в актах цивільного законодавства, зокрема, ст. 678 – «...право покупця у разі передання йому товару неналежної якості», ст. 858 «...право замовника у разі неналежної якості роботи підрядника» тощо.

Під факультативними зобов'язаннями маються на увазі такі зобов'язання, за якими боржник зобов'язується до здійснення певної дії вчинити замість цієї дії іншу дію, яка вказана у зобов'язанні. Разом з тим у договорі передбачено можливість зміни боржником зазначеного предмета зобов'язання іншим у випадку настання певних обставин. Наприклад, договором визначено, що у разі втрати індивідуально-визначеної речі боржник зобов'язаний сплатити кредиторіві певну грошову суму. Якщо ж зазначені в договорі обставини відсутні, боржник не може замінювати предмет виконання.

При множинності осіб на боці боржника або кредитора має місце часткове або солідарне зобов'язання. Такі зобов'язання можуть також виникати із договору. Виконання зазначених договірних зобов'язань має певну специфіку. У ч. 1 ст. 540 ЦК України закріплено презумпцію, що «...зобов'язання зі множинністю осіб є частковим, якщо інше не встановлено договором або актом цивільного законодавства». Це означає, що кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не передбачено договором або актами цивільного законодавства. Якщо ж розмір частин обов'язку боржників не встановлений, то вони вважаються рівними. Боржник, який виконав свою частину обов'язку, вибуває із зобов'язання. Отже, кредитор не може вимагати від нього виконання обов'язку в цілому, якщо інші боржники не виконали обов'язок у своїй частині. За наявності в зобов'язанні кількох кредиторів кожний із

кредиторів має право вимагати від боржника виконання обов'язку на його користь у певній, як правило, рівній частині.

Згідно вимог ч. 1 ст. 541ЦК України, «...солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом». Наприклад, солідарним є зобов'язання, предмет якого неподільний. У разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі. До пред'явлення вимоги одним із солідарних кредиторів боржник має право виконати свій обов'язок будь-якому із них на свій розсуд. Виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі припиняє зобов'язання та звільняє боржника від виконання свого обов'язку іншим солідарним кредиторам. При цьому солідарний кредитор, який одержав виконання від боржника, зобов'язаний передати належне кожному з решти солідарних кредиторів у рівній частці, якщо інше не встановлено договором між ними.

У разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-якого з них окремо. Кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їх обов'язок не буде виконаний у повному обсязі. Виконання солідарного обов'язку в повному обсязі одним боржником припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором. Тобто, обов'язок солідарних боржників ґрунтується на принципі «один за всіх – всі за одного». Саме тому такий вид зобов'язання зі множинністю осіб на боці боржника вважається найбільш прийнятним для кредитора, який може пред'явити вимогу виконання обов'язку в повному обсязі до одного платоспроможного боржника.

Регресне (зворотне) зобов'язання виникає у разі виконання боржником основного зобов'язання замість іншої особи. У регресному зобов'язанні боржник, який задовольнив вимоги кредитора, сам набуває прав останнього. Так, право на зворотну вимогу (регрес) до солідарних боржників має той із них,

хто повністю виконав договірне зобов'язання. Субсидіарний боржник (поручитель, гарант), який виконав зобов'язання замість основного боржника, також набуває права на зворотну вимогу до останнього.

Грошове зобов'язання має місце лише тоді, коли гроші виступають як предмет або ціна договору. Особливість грошового зобов'язання, згідно ч. 1 ст. 625 ЦК України, насамперед полягає в тому, що «...воно не може припинитися неможливістю його виконання». При виконанні грошового зобов'язання важливо розрізняти такі поняття, як «валюта боргу» і «валюта платежу». Валюта боргу – це грошові одиниці, в яких виражається зобов'язання. Відповідно до ст. 524 ЦК України «...договірне зобов'язання може бути виражене як у грошовій одиниці України – гривні, так і в її грошовому еквіваленті в іноземній валюті». При цьому, ч. 1 ст. 533 ЦК України встановлює, що «...грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях». Іншими словами, валютою платежу є грошова одиниця України. Якщо у зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, сума, що підлягає сплаті в гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом. Використання іноземної валюти, а також платіжних документів в іноземній валюті при здійсненні розрахунків на території України за зобов'язаннями допускається тільки у випадках, порядку та на умовах, встановлених законом. Якщо при здійсненні платежу виявляється недостатність його суми для виконання грошового зобов'язання в повному обсязі, у першу чергу відшкодовуються витрати кредитора, пов'язані з одержанням виконання, потім сплачуються проценти й неустойка і в останню чергу – основна боргу.

Виходячи з презумпції відплатності договорів у грошових зобов'язаннях, предметом яких є безпосередньо гроші, згідно ч. 5 ст. 626 ЦК України, «...за користування ними сплачуються проценти, розмір яких встановлюється договором, законом або іншим актом цивільного законодавства». а в ч. 1 ст. 1048 ЦК України зафіксовано, що «...тільки фізичні особи, укладаючи

договір, можуть встановити безпроцентне користування чужими грошовими коштами», наприклад, за договором позики.

Ч. 1 ст. 537 ЦК України встановлюється «...особливий спосіб виконання грошового зобов'язання шляхом внесенням боргу в депозит нотаріуса, нотаріальної контори або на рахунок ескроу». Боржник має право виконати грошове зобов'язання в такий спосіб у разі: 1) відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання; 2) ухилення кредитора або уповноваженої ним особи від прийняття виконання або в разі іншого прострочення з їхнього боку; 3) відсутності представника недієздатного кредитора.

Зазначений перелік підстав внесення грошових сум до депозиту нотаріуса, нотаріальної контори або на рахунок ескроу є вичерпним. Своєчасне внесення грошових сум у депозит нотаріуса, нотаріальної особи або на рахунок ескроу вважається належним виконанням боржником свого обов'язку. Нотаріус або нотаріальна контора видає боржникові квитанцію про внесок або на його прохання робить напис про внесок у документі, що встановлює заборгованість. Про внесення боргу в депозит нотаріус або нотаріальна контора повідомляє кредитора і на його вимогу видає його належні грошові суми.

Також немає жодних підстав для ототожнення термінів «предмет договору» і «предмет зобов'язання». До речі, у ст. 1101 французького цивільного кодексу визначення предмета договору співпадає з визначенням предмета зобов'язання, а в ст. ст. 1126, 1127, 1128, 1129, 1130 зазначені терміни застосовуються в однаковому розумінні¹⁸.

Предмет договору – це коли боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора певну дію (або утримуватися від дії), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Предмет зобов'язання – це обов'язок боржника вчинити певну дію (або утриматися від дії), якому кореспондує право кредитора вимагати виконання боржником його обов'язку.

¹⁸ Звід законів [цивільного права](https://vue.gov.ua/) Франції. Зі змінами і доповненнями. URL: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 14.03.2024)

§2. Принципи виконання зобов'язання

У теорії права під принципами права розуміють основні засади, вихідні ідеї, що відображають зміст права, його сутність і призначення в суспільстві, визначають спрямованість правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів права.

У ст. 3 ЦК України закріплено загальні засади цивільного законодавства, які в юридичній літературі ототожнюють з поняттям принципів цивільного права, а саме:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;
- 3) свобода договору;
- 4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- 5) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 6) справедливість, добросовісність та розумність¹⁹.

Отже, виконання зобов'язання здійснюється під впливом дії принципів, які можна класифікувати таким чином:

- а) загальноцивільні (галузеві) принципи:
 - свобода договору;
 - свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
 - судовий захист цивільного права та інтересу;
- б) принципи зобов'язального права (підгалузеві):
 - справедливість;
 - добросовісність;
 - розумність;
- в) спеціальні (інституційні) причини виконання зобов'язання:
 - принципи належного виконання;
 - принципи обов'язковості договору.

При цьому слід звернути увагу на те, що спеціальні (інституційні) принципи виконання зобов'язання прямо не

¹⁹ Цивільне право. Практикум: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. / за ред. Р. Майданика, Н. Кузнецової, О. Дзери. Київ: Правова єдність, 2009. С. 48.

назвали принципами в цивільному законі але в той же час вони формуються під впливом дії правових норм окремих, конкретних інститутів і підінститутів цивільного законодавства.

Принципи свободи договору тісно пов'язаний з принципом свободи підприємницької діяльності. Це зумовлено тим, що саме шляхом укладання договорів і виконання зобов'язання суб'єкт підприємницької діяльності має змогу реалізувати продукт своєї діяльності, а реалізувавши його на відплатних засадах, отримати прибуток, заради якого і здійснюється підприємницька діяльність. Свобода підприємницької діяльності полягає у тому, що підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не забороняло законом, зокрема самостійно формувати програму своєї діяльності, обирати постачальників і спонсорів продукції, що виробляється, залучати матеріально-технічні, фінансові та інші види ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлювати ціни на продукцію та послуги відповідно до чинного законодавства.

Принципи судового захисту цивільного права та інтересу означає, що:

а) кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування;

б) кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Крім того, кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, або реалізувати право на самозахист.

Згідно з ч. 2 ст. 16 ЦК України «...способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яке порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;

9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;

10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб».

Особливе значення для виконання зобов'язання належить принципам справедливості, добросовісності та розумності, які закріплені у п. 6 ч.1 ст. 3 та у ч. 3 ст. 509 ЦК України. Але при перерахування цих принципів у зазначених статтях відбувалась зміна їх місцями, що з точки зору юридичної техніки подібні розходження під час побудови юридичної конструкції не припустимо. Водночас, цивільне законодавство України порізному встановлює співвідношення між принципами справедливості, добросовісності та розумності, вживаючи або всі три терміни одночасно, або об'єднуючи два з них у різному словосполученні: ч. 5 ст. 12 та ч. 3 ст. 92 ЦК України – «добросовісність та розумність», ч. 3 ст. 23, ч. 1 ст. 627 та ч. 2 ст. 749 ЦК України – «розумність та справедливість», або впливає лише один з термінів, як у ч. 2 ст. 564 та абз. 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України – «розумність».

Слід наголосити, спільне, що об'єднує поняття справедливості, добросовісності та розумності – це їх оціночний характер. Саме через ці оціночні поняття вітчизняний законодавець надає суб'єктом реалізації правових норм у процесі такої реалізації право і можливість самим визначати ту міру, що відділяє один правовий стан від іншого, або правовий стан від неправового.

При виконанні зобов'язання функціональне призначення принципів справедливості, добросовісності та розумності полягає в такому:

1) за відсутності нормативно – правового або договірного регулювання відносин, пов'язаних із виконанням зобов'язання, зазначені принципи виконують функцію регулятора прав та обов'язків сторін зобов'язання, виступаючи орієнтиром можливої поведінки суб'єктів зобов'язання;

2) за наявності нормативно-правового або договірного регулювання відповідних відносин принципи справедливості, добросовісності та розумності є додатковими критеріями оцінки

дій (бездіяльності) суб'єктів зобов'язання, що має значення для визначення ступеня вини і розміру майнових санкцій, що можуть бути застосовані до правопорушника у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання.

Принцип справедливості у виконанні зобов'язання полягає, з одного боку, в такій поведінці кожної зі сторін зобов'язання щодо своїх прав та обов'язків, яка б виключала необ'єктивні дії сторін зобов'язання стосовно одна одної, а з іншого боку, у справедливій оцінці судом поведінки суб'єктів зобов'язальних правовідносин. Зазначений принцип при виконанні зобов'язання, як правило проявляється:

- у неупередженій поведінці сторін зобов'язання;
- в об'єктивній оцінці своїх дій і дій іншої сторони зобов'язання;
- у точному слідуванні вимогам положень норм цивільного законодавства та умовам договору;
- у не зловживанні правом і врахуванні інтересів іншої сторони зобов'язання;
- у дотриманні принципу юридичної рівності сторін зобов'язання.

Принципи добросовісності передбачає, що кожен чинний договір є обов'язковим для всіх його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись, а також зобов'язання всіх учасників цього договору не повинно суперечити іншим їхнім зобов'язанням. Тобто, принцип добросовісності можна визначати як таку засаду, що передбачає сумлінну і чесну поведінку суб'єктів при виконанні своїх суб'єктивних обов'язків і здійснення свої суб'єктивних прав у зобов'язальних правовідносинах.

У ЦК України термін «добросовісність» формально не визначений, але в його тексті містяться декілька посилань на добросовісність. Так, у ч. 5 ст. 12 зазначено Кодексу встановлено, «якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особого свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом», а в абз. 1 ч. 3 ст. 92 закріплено, що «орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в

інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень». Таким чином, принцип добросовісності як певний обмежувальний чинник можливих зловживань правом і проявів свавілля як з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, так і з боку інших осіб, знаходитиме дедалі ширше практичне застосування.

Принцип розумності виконання зобов'язання є однією із загальних засад цивільного законодавства взагалі та зобов'язального права зокрема. Термін «розумність» є досить поширеним у цивільному законодавстві. Так, у ЦК України йдеться про: ч. 1 ст. 1146 – «розумний час»; ч. 1 ст. 874 – «розумну ціну»; ч. 2 ст. 903, ч. 1 ст. 916, ч. 1 ст. 931 – «розумну плату»; ч. 1 ст. 1232 – «розумні витрати»; ч. 5 ст. 12 – «розумну поведінку», але найчастіше у зазначеному кодексу зустрічається термін «розумний строк» – ст.ст. 666, 670, 672, 678, 680, 684, 688, 690 та ін.

Незважаючи на те, що термін «розумність» на законодавчому рівні не визначений, в юридичній літературі розумними вважаються дії, які вчинила людина, яка інтелектуально розвинута, має професійні знання і життєвий досвід, та вміє критично оцінювати свої дії з точки зору правомірності.

Принципи належного виконання зобов'язання, хоча прямо і не віднесені цивільним законом до принципів, але він формується під впливом дії правових норм окремих інститутів цивільного законодавства. Так, згідно ч. 1 ст. 526 ЦК України, «...зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться».

Тобто, принцип належного виконання передбачає, що зобов'язання має бути виконане:

- належними суб'єктами;
- у належному місці;
- у належний час;

– належним предметом і способом, належною якістю і в належному обсязі.

Таким чином, належне виконання зобов'язання – це не лише встановлення мети, якої бажають досягти сторони зобов'язання, укладаючи договір і визначаючи в ньому умови та елементи виконання, а і той стандарт соціальної поведінки, якому мають слідувати суб'єкти зобов'язання для того, щоб досягти зазначеної мети.

Принципи обов'язковості договору, закріплені у ч. 1 ст. 629 ЦК України, в який зазначено, що «...договір є обов'язковим для виконання сторонами». Водночас, враховуючи, що договором є домовленість двох або більше сторін, у самому ЦК України міститься досить істотне застереження щодо вільного волевиявлення сторін, а саме: сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

§3. Суб'єкти виконання зобов'язання

Визначальною ознакою, що характеризує суб'єктів виконання зобов'язання, які в ч. 1 ст. 510 ЦК України іменуються «сторонами у зобов'язанні», є наявність між ними правового зв'язку й згідно вимог ч. 1 ст. 509 ЦК України «...одна сторона (боржник) зобов'язала вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від повної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку». Тобто суб'єктами виконання зобов'язання, є кредитор і боржник, між якими, як правило, відбувається реалізація прав та виконання обов'язків, що випливають із зобов'язання.

Водночас, у випадках, встановлених договором або законом, та коли це впливає із суті зобов'язання чи звичайв ділового обороту, суб'єкти зобов'язання та суб'єкти виконання можуть не збігатися, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 528 ЦК

України «...виконання зобов'язання може бути покладено боржником на іншу особу». У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою. Але коли інша особа не виконає зобов'язання або виконає його неналежним чином, це зобов'язання повинен виконати сам боржник. Крім того, інша особа може задовольнити вимоги кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити права на майно боржника (право оренди, застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У зв'язку з цим, до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення статей 512 – 519 ЦК України.

У ч. 1 ст. 540 ЦК України закріплено особливості виконання зобов'язання із множинністю осіб, в якій зазначено, «...якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства». Також певними особливостями характеризується і суб'єктний склад виконання солідарного обов'язку або солідарної вимоги, що виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема, згідно ч. 1 ст. 541 ЦК України «...у разі неподільності предмета зобов'язання».

Виконання солідарного обов'язку в повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язку решти солідарних боржників перед кредитором. Крім того боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці.

Відносини за взаємними розрахунками між боржниками після того, як один із них виконав солідарний обов'язок, також мають зобов'язальний характер і називаються регресними зобов'язаннями, основними ознаками яких є:

- похідний характер регресивного зобов'язання щодо основного зобов'язання;

– один або всі учасники регресивного зобов'язання є суб'єктами основного зобов'язання;

– боржник, який виконав солідарний обов'язок за основним зобов'язанням, набуває статусу кредитору, щодо інших боржників за регресним зобов'язанням.

Тобто, регресне зобов'язання стає новим, самостійним зобов'язанням, а не заміною кредитора в основному зобов'язанні.

Слід звернути увагу на те, що при заміні осіб первісні учасники зобов'язання вибувають, а їхні права та обов'язки переходять до інших суб'єктів виконання зобов'язання. При цьому, заміна осіб у зобов'язання може здійснюватися заміною кредитора або боржника.

Так, згідно ч.ч. 1-2 ст. 512 ЦК України «...кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок:

1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);

2) правонаступництва;

3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручитель);

4) виконання обов'язку боржника третьою особою;

5) в інших випадках, встановлених законом».

У той же час кредитор у зобов'язанні не може бути замінений, якщо це встановлено договором або законом. Наприклад, заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Первісний кредитор у зобов'язанні повинен передати новому кредиторіві документи, які засвідчують права, що передаються, та інформацію, яка є важливою для їх здійснення, а боржник має право не виконувати свого зобов'язання новому кредиторіві до надання йому доказів переходу до нього прав за зобов'язанням. Крім того, закон вимагає, щоб боржник був повідомлений про заміну кредитора у письмовій формі.

У ст. 520 ЦК України зазначено, що «...боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом». При цьому новий боржник має право висувати проти

вимоги кредитора всі заперечення, що ґрунтуються на відносинах між кредитором і первісним боржником.

§4. Спосіб, місце і строк (термін) виконання зобов'язання

Спосіб виконання зобов'язання – це порядок здійснення боржником послідовних дій з виконання зобов'язання. Спосіб виконання зобов'язання перебуває у прямій залежності від предмета виконання і як правило, визначається в договорі.

До способів виконання зобов'язання можна віднести:

- 1) виконання зобов'язання одноразово або частинами;
- 2) виконання зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника або кредитора;
- 3) виконання часткових і солідарних зобов'язань;
- 4) зустрічне виконання зобов'язання;
- 5) виконання зобов'язання з внесенням боргу в депозит нотаріуса.

Так, за договором поставки товар може поставлятися періодично окремими партіями. Однак у більшості випадків здійснюється одноразове виконання зобов'язання в повному обсязі. Виконання ж зобов'язання частинами вважається неналежним, якщо такий спосіб виконання прямо не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Кредитор має право не приймати від боржника виконання його обов'язку частинами, якщо це не відповідає його інтересам.

Як зазначено у ст. 538 ЦК України, певні особливості має «...спосіб зустрічного виконання зобов'язання». Зустрічним виконанням зобов'язання є виконання свого обов'язку однією із сторін, яке відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку. При зустрічному виконанні зобов'язання сторони повинні виконати свої обов'язки одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Такий спосіб виконання зобов'язання обумовлює право однієї сторони зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі у разі невиконання

другою стороною свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає його у встановлений строк (термін) або виконає не в повному обсязі.

Спеціальним способом виконання зобов'язання є внесення боргу в депозит нотаріуса, нотаріальної контори або на рахунок ескроу. Відповідно до ч. 1 ст. 537 ЦК України «...боржник має право виконати свій обов'язок шляхом внесення належних з нього кредиторів грошей або чинних паперів у депозит нотаріуса, нотаріальної контори або на рахунок ескроу в разі:

1) відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання;

2) ухилення кредитора або уповноваженої ним особи від прийняття виконання або в разі іншого прострочення з їхнього боку;

3) відсутності представника недієздатного кредитора».

При цьому, нотаріус повідомляє кредитора про внесення боргу в депозит у порядку, встановленому законом.

Місце виконання зобов'язання – це місце, в якому мають бути вчинені дії боржника, що складають об'єкт зобов'язального правовідношення, а кредитор має прийняти запропоноване йому боржником належне виконання зобов'язання.

З'ясування з необхідною точністю місця виконання зобов'язання має велике практичне значення, оскільки від цього залежить, хто і в яких розмірах несе витрати, пов'язані з виконанням зобов'язання.

Згідно з ч. 1 ст. 532 ЦК України «...місце виконання зобов'язання встановлюється у договорі, а якщо воно не встановлено у договорі, то виконання провадиться:

1) за зобов'язанням про передання нерухомого майна за місцем знаходження цього майна;

2) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі договору переведення, – за місцем здавання товару (майна) перевізникові;

3) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, – за місцем виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторів на момент виникнення зобов'язання;

4) за грошовим зобов'язанням – за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, – за її місцем знаходження на момент виникнення зобов'язання. Якщо кредитор на момент виконання зобов'язання змінив місце проживання (місце знаходження) і сповістив про це боржника, зобов'язання виконується за новим місцем проживання (місцем знаходження) кредитора з відношенням на кредитора всіх витрат, пов'язаних із зміною місця виконання;

5) за іншими зобов'язання – за місцем проживання (місцем знаходження) боржника».

Крім того, зобов'язання може бути виконане в іншому місці, якщо не встановлено актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Так, за кредитною картою можна отримати гроші у будь-якому банкоматі, якщо він кореспондується з банком, що видав таку кредитну, розрахункову чи іншу пластикову картку.

Слід зазначити, якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. У цьому випадку, згідно із ст. 530 ЦК України, «...боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства». Якщо інше не встановлене договором або законом, боржник має право виконати свій обов'язок достроково.

Згідно з ч. 1 ст. 251 ЦК України «...строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення», а в ч. 1 ст. 252 ЦК України зазначено, що «...строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами».

Відповідно до ч. 2 ст. 251 ЦК України – «...терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення».

Поряд із зобов'язаннями, в яких визначено строк (термін) виконання, ЦК України допускає можливість існування і зобов'язань з невизначеним строком (терміном) їх виконання, які в юридичній літературі мають назву «безстрокові». Тобто, це коли строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений договором чи законом або визначений моментом пред'явлення вимог, У цьому разі кредитор має право вимагати виконання у будь-який час. Договором чи законом може бути встановлений обов'язок негайного виконання зобов'язання або передбачений інший строк, який надається боржникові для виконання. Наприклад, згідно із ч. 3 ст. 703 ЦК України, «...якщо за договором роздрібної купівлі-продажу з використанням автоматів покупцеві не надається оплачений товар, продавець повинен на вимогу покупця негайно надати покупцеві товар або повернути сплачену ним грошову суму».

ЦК України містить чимало норм, що передбачають можливість дострокового виконання зобов'язання, якщо тільки інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Зазвичай, дострокове виконання зобов'язання вважається належним, якщо воно відповідає інтересам кредитора. Наприклад, дострокова поставка продукції може призвести до здійснення кредитором додаткових витрат на її зберігання, що, безумовно, негативно вплине на його матеріальне становище. Тобто таке дострокове виконання зобов'язання суперечить інтересам кредитора і вважається таким, що порушує строк його виконання.

У відповідності із ч. 1 ст. 545 ЦК України, «...боржник, який виконав зобов'язання, має право вимагати від кредитора підтвердження факту такого виконання». Підтвердження виконання зобов'язання може бути розписка кредитора про одержання виконання частково або в повному обсязі, повернення боргового документа тощо. З іншого боку, як вказано у ч. 1 ст. 613 ЦК України, «...якщо кредитор відмовляється повернути борговий документ або видати розписку, боржник має право затримати виконання зобов'язання». У цьому разі настає прострочення кредитора.

Отже, правильне розуміння і застосування в договірній практиці строку (терміну) виконання зобов'язання сприятиме не лише його належному виконанню сторонами, але і судовому захисту порушеного права кредитора у разі прострочення виконання боржником.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст поняття «виконання зобов'язання» та його предмет.
2. Назвіть стадії виконання зобов'язання.
3. Розкрити зміст поняття «принципи виконання зобов'язання».
4. Назвіть класифікацію принципів виконання зобов'язання.
5. Назвіть суб'єктів виконання зобов'язання.
6. Розкрити зміст поняття «способи виконання зобов'язання».
7. Розкрити зміст поняття «місце виконання зобов'язання».
8. Розкрити зміст поняття «строк (термін) виконання зобов'язання».

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та предмет виконання зобов'язання.
2. Стадії виконання зобов'язання.
3. Класифікація принципів виконання зобов'язання.
4. Суб'єкти виконання зобов'язання.
5. Спосіб виконання зобов'язання.
6. Місце виконання зобов'язання.
7. Строк (термін) виконання зобов'язання.

РОЗДІЛ 4

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

§1. Загальна характеристика видів забезпечення виконання зобов'язання

Забезпечення виконання зобов'язання – це важливий інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють додаткові правовідносини (зобов'язання), що спрямовані на стимулювання боржника до точного і неухильного виконання основного зобов'язання, а також запобігання або зменшення негативних наслідків, що можуть настати у разі його порушення.

Цінність зобов'язання полягає в його виконанні. Оскільки зобов'язання є різновидом правовідносин, то воно охороняється засобами примусового характеру, і у разі порушення боржником зобов'язання, то до нього застосовуються відповідні види цивільно-правової відповідальності. Однак можливість стягнення збитків не завжди здатна задовольнити інтереси кредитора. Трапляються випадки, коли боржник не виконує свого зобов'язання, але кредитор ніяких збитків не несе або якщо і зазнає, то з тих чи інших причин не в змозі довести їх розмір. Можливо також, що суд може винести рішення про примусове стягнення боргу, але це рішення залишиться без виконання через відсутність у боржника коштів чи майна, на яке може бути звернено стягнення. У зв'язку з цим закон передбачає спеціальні способи, що стимулюють боржника до неналежного виконання зобов'язання та забезпечують захист майнових інтересів кредитора на випадок порушення зобов'язання боржником.

Згідно ч. 1 ст. 546 ЦК України «...видами забезпечення виконання зобов'язання є: неустойка, порука, гарантія, застава притримання, завдаток, правом довірчої власності» Ці види, на відміну від стягнення збитків, застосовуються не в усіх випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язання, а лише при порушенні того зобов'язання, для забезпечення якого вони спеціально встановлені законом або за домовленістю сторін. Крім зазначених видів договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання.

Доцільність використання того чи іншого виду забезпечення виконання зобов'язання залежить від сутності забезпеченого зобов'язання. Обираючи вид забезпечення виконання зобов'язання необхідно виходити, по-перше, зі змісту та направленості основного зобов'язання, виконання якого забезпечується; по-друге, необхідно врахувати особливості певного виду забезпечення виконання зобов'язання та його адекватність забезпечуваному зобов'язанню. Вплив того чи іншого виду забезпечення виконання зобов'язання на боржника має бути максимально співвідносним зі змістом забезпеченого зобов'язання. Зокрема, для зобов'язання, що виникає з договору позики чи кредитного договору, найбільш прийнятними є такі забезпечення, як справа, порука, гарантія. Якщо ж мова йде про зобов'язання з виконання робіт чи надання послуг, доцільніше використовувати неустойку, оскільки тут інтерес кредитора полягає не в отриманні від боржника певної суми грошей, а в одержанні певного результату.

Можливе встановлення щодо забезпечення виконання одного зобов'язання одночасно кількома видів забезпечення виконання зобов'язання (наприклад, застави та неустойки, поруки та застави).

Забезпечення виконання зобов'язання може надаватися: а) боржником за основним зобов'язанням (неустойка, завдаток); б) третьою особою (гарантія, порука); в) як боржником, так і третьою особою (застава).

За загальним правилом підставою для встановлення та застосування того чи іншого виду забезпечення виконання зобов'язання. При цьому, письмова форма забезпечення виконання зобов'язання поділяється на:

1) просту письмову форму, яка застосовується у разі укладення договорів між юридичними особами, між фізичними особами, між фізичною та юридичною особами, крім договорів, що виконуються під час їх укладення;

2) нотаріально посвідчену письмову форму, яка обов'язкова у випадках, передбачених законом, а також в окремих випадках і державної реєстрації. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 577 ЦК України «...якщо предметом заяви є нерухоме майно, а також в інших випадках, встановлених законом, договір

застави підлягає нотаріальному посвідченню». У той же час, ст. 548 ЦК України визначає, що «...зобов'язання поділяє долю останнього». Єдиним винятком щодо акцесорності серед видів забезпечення виконання зобов'язання є гарантія, яка має самостійний характер і не залежить від основного зобов'язання.

Кредитор за основним і забезпечувальним зобов'язанням – це завжди одна й та ж особа. Реалізація його прав і, відповідно, виконання боржником свого обов'язку за забезпечувальним зобов'язанням пов'язано з моменту порушення боржником основного зобов'язання, забезпечення виконання якого і гарантувалося певним видом забезпечення виконання зобов'язання.

§ 2. Неустойка

Одним із найбільш поширених видів забезпечення виконання зобов'язання є неустойка, норми щодо її регулювання якої розташовані у Главі 49 «Забезпечення виконання зобов'язання» ЦК України. Тобто на законодавчому рівні неустойка віднесена до одного із видів забезпечення виконання зобов'язання.

Згідно з ч. 1 ст. 549 ЦК України «...неустойка (штраф, пеня) – це є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі у разі порушення боржником зобов'язання».

Предметом неустойки може бути як грошова сума, так і рухоме та нерухоме майно. А оскільки згідно з ч. 1 ст. 190 ЦК України поняття “майно” включає в себе «...не тільки окрему річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки», то відповідно предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно. Якщо предметом неустойки є грошова сума, то її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Відповідно, договірна неустойка встановлюється за домовленістю сторін. Її розмір, співвідношення із збитками, порядок обчислення залежить цілком від сутності відносин за основним зобов'язанням та волі його учасників. Законна неустойка визначається актом цивільного законодавства і застосовується незалежно від того,

передбачений чи ні обов'язок й сплата домовленістю сторін. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 551 ЦК України «...розмір неустойки, встановлений законом, може бути як збільшений, так і зменшений (крім випадків, передбачених законом) у договорі». Законна неустойка забезпечує зобов'язання незалежно від волі сторін та встановлюється автоматично з виникненням основного зобов'язання. При цьому вона може бути виражена виключно в грошовій формі.

Залежно від співвідношення права на стягнення неустойки з правом на відшкодування збитків розрізняють чотири види неустойки: штрафну, залікову, виключну і альтернативну неустойку.

Штрафною називається неустойка, що підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків. Саме штрафна неустойка застосування в усіх випадках, якщо сторони в договорі не передбачають інший вид неустойки.

Заліковою називається неустойка, коли відшкодуванню підлягають як неустойка, так і збитки, але лише в частині, в якій вони не покриваються неустойкою. Залікова неустойка є одним з найбільш застосованих видів неустойки в договірній практиці.

Виключною називається неустойка, що обмежує відповідальність боржника сплатою за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання тільки виплатою неустойки, взагалі виключаючи вимогу про відшкодування збитків. Альтернативною називається неустойка, що надає кредитору можливість вибору вимагати від боржника стягнення неустойки чи відшкодування збитків. При цьому вибір має бути зроблено тільки один раз, тому що у випадку стягнення неустойки кредитор втрачає можливість у майбутньому (після виявлення збитків та їх розміру) відновитися від неустойки та вимагати відшкодування збитків. Як правило, цей вид неустойки на практиці застосовується рідко.

Чинний ЦК України вперше на законодавчому рівні надає визначення таких форм неустойки, як штраф і пеня. Згідно з ч.ч. 2-3 ст. 549 «...штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день

прострочення виконання». Тобто пенею, на відміну від штрафу, забезпечується своєчасне виконання грошового зобов'язання.

Привабливість неустойки як способу забезпечення виконання зобов'язання полягає в тому, що вона, по-перше, стягується лише за факт винного порушення зобов'язання, незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих порушенням зобов'язання; по-друге – не вигідні наслідки порушення зобов'язання (розмір відповідальності у вигляді неустойки) сторони знають заздалегідь, на момент укладання основного зобов'язання, оскільки самі визначають його в договорі або він визначений безпосередньо актом цивільного законодавства.

Неустойка, з одного боку, є видом забезпечення виконання зобов'язання, а з іншого – правової відповідальності. Тому, оскільки неустойка є формою цивільно-правової відповідальності, по-перше, згідно із ч. 3 ст. 550 та абз. 1 ч. 1 ст. 617 ЦК України, «...кредитор не має права на неустойку в разі, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання, тобто якщо він звільняється від відповідальності за порушення основного зобов'язання», а по-друге, ч. 1 ст. 622 ЦК України вказує, що «...боржник, який сплатив неустойку і відшкодував збитки, завдані порушенням зобов'язання не звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, якщо інше не встановлено договором або законом».

Оскільки неустойка має на меті як покарання боржника за порушення зобов'язання, так і відшкодування збитків, за рішенням суду може бути встановлений розмір неустойки, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення (ступінь виконання зобов'язання боржником, майновий стан сторін за зобов'язанням тощо).

У ч. 2 ст. 258 ЦК України закріплено, що “позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог: про стягнення неустойки (штрафу, пені)”. При цьому зазначений строк починається з моменту, коли кредитор дізнався або повинен був дізнатися про порушення боржником основного зобов'язання. Стосовно пені як триваючої неустойки, строк позовної давності обчислюється щодо кожного дня нарахування пені окремо.

§ 3. Поручка

Поручка є одним з видів забезпечення виконання зобов'язання. Відповідно до ч.ч. 1-2 ст. 553 ЦК України «...за договором поручки поручитель, а це може бути одна особа або кілька осіб, частково або у повному обсязі поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку». Поручці притаманні такі ознаки:

1. Поручка реалізується на практиці шляхом укладення договору, який є єдиною підставою виникнення поручительських правовідносин згідно з чинним законодавством України.

2. Поручка має акцесорний (додатковий) характер.

3. Дійсність вимоги (зобов'язання), що забезпечується поручкою.

4. Поручка має солідарний характер відповідальності поручителя і боржника у випадку невиконання останнім свого обов'язку. Водночас допускається субсидіарний характер поручки у випадках, спеціально обумовлених у договорі.

5. Можливість забезпечення поручкою будь-якого зобов'язання(договірного, позадоговірного, додаткового).

Отже, поручка – це акцесорний додатковий договір, згідно з яким поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку, а у разі його невиконання чи неналежного виконання зобов'язується виконати зобов'язання боржника та нести цивільно-правову відповідальність у формі відшкодування збитків або сплати неустойки.

Види поручки можуть бути класифіковані за такими критеріями:

1. Залежно від змісту основного обов'язку поручителя існують:

- заміщаюча поручка (поручка виконання) – це коли поручитель бере на себе зобов'язання виконати обов'язок боржника в натурі (сплатити грошову суму, виконати роботи, надати послуги замість боржника);

- компенсаційна поручка (поручка-відповідальність) – це коли поручитель бере на себе обов'язок лише відшкодувати кредитору задіяні невиконанням або неналежним виконанням збитки, сплатити неустойку, проценти тощо, у той же час

поручитель не бере на себе зобов'язання щодо виконання основного обов'язку боржника;

- заміщаючо-компенсаційна порука – це коли поручитель бере на себе зобов'язання виконати зобов'язання, яке забезпечується в натурі, а також відшкодувати заподіяні невиконанням або неналежним виконанням збитки, сплатити проценти, неустойку тощо.

2. Залежно від обсягу зобов'язання поручителя порука може бути:

- повна – це коли поручитель взяв на себе обов'язок виконати повністю, без жодних обмежень, зобов'язання боржника;

- часткова – це коли поручитель поручився не за все зобов'язання боржника, а лише в певній частині, обмеженій наперед визначеним обсягом.

3. Залежно від черговості заявлення вимог кредитора порука може бути:

- солідарна – це коли кредитор може вимагати повністю або частину боргу як від боржника і поручителя разом, так і від кожного з них окремо. При цьому кожен з них, до кого пред'явлена вимога кредитора, повинен виконати зобов'язання у повному обсязі;

- субсидіарна (додаткова) – це коли кредитор вправі вимагати виконання від поручителя лише після звернення з відповідальною вимогою до основного боржника і лише у випадку, якщо той відмовився від її задоволення чи задовольнив її частково, а також якщо кредитор не одержав від боржника в розумний строк відповіді.

4. Залежно від характеру взаємовідносин між поручителем і боржником та критерієм відплатності порука може бути:

- комерційна (фінансова) – яка здійснюється на платній основі сторонами зобов'язання та для яких надання поруки є видом їх підприємницької діяльності з метою отримання прибутку;

- некомерційна – яка здійснюється на безвідплатній основі, при цьому взаємовідносини між поручителем і боржником не впливають на правове регулювання поруки.

5. Залежно від видів поруки, що пов'язані зі множинністю осіб на стороні поручителя, порука може бути:

- співпорука – це коли два або більше поручителі поручилися за боржника спільно. У випадку невиконання або неналежного виконання основного зобов'язання, забезпеченого кількома незалежними один від одного зобов'язаннями поруки, кредитор має право пред'явити вимогу до будь-якого з них або до всіх одночасно;

- порука за поруку (подвійна порука) – це коли праву кредитора кореспондує обов'язок декількох поручителів, при цьому порукою забезпечується зобов'язаннями поручителя, а не боржника. При подвійній поруці існує два зобов'язання поруки, але предмет забезпечення у кожному з них різний;

- зворотня порука – це коли забезпечується зобов'язання боржника перед поручителем, що виконав свій обов'язок за зобов'язанням поруки. Фактично за цим зобов'язанням нова особа (тобто «зворотній поручитель») поручається за те, що поручитель, який виконав зобов'язання за боржника, заявивши зворотню вимогу, дійсно отримає задоволення.

Виконання договору поруки пов'язано з порушенням основного зобов'язання боржником, тобто з моменту невиконання чи неналежного його виконання по закінченні строку за основним зобов'язанням. Поручитель може здійснити виконання добровільно або із застосуванням примусу.

Добровільний порядок передбачає виконання договору поруки власної ініціативи поручителя з метою запобігання сплати процентів за користуванням позиченими коштами, стягнення пені, збитків на користь кредитора.

Примусове виконання договору поруки може відбуватися у двох формах: у безспірному порядку або за рішенням суду. Безмірний порядок передбачає безпосереднє звернення кредитора до органів державної виконавчої служби за наявності: 1) визнаної поручителем претензії (вимоги); 2) виконавчого напису нотаріуса, якщо договір поруки був посвідчений нотаріально; 3) судового наказу по суті заявлених вимог.

Як правило, зобов'язання поруки вчиняються, у відповідності з вимогами Гл. 50 ЦК України – «...на загальних підставах, встановлених договором або законом». Але крім цього,

у ст. 559 ЦК України встановлені «...спеціальні підстави припинення поруки, а саме:

1) з припиненням забезпеченого нею зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без угоди поручителя, внаслідок чого збільшився обсяг відповідальності боржника;

2) якщо після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем;

3) у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не погодився забезпечувати виконання зобов'язання іншим боржником у договорі поруки чи при переведенні боргу;

4) після закінчення строку, встановленого договором поруки, у разі, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги, порука припиняється, якщо кредитор не пред'явить позову до поручителя протягом одного року від дня укладання договору поруки».

§ 4. Гарантія

Гарантія як один із видів забезпечення виконання зобов'язання, згідно з вимогами абз. 1 ч. 1 ст. 560 ЦК України, полягає в тому, що «...банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку». У відносинах, що виникають з приводу гарантії, беруть участь три суб'єкти – гарант, беруть участь три суб'єкти – гарант, бенефіціар (кредитор) і принципал (боржник).

Гарант – це банк, інша фінансова установа, страхова організація. Бенефіціар (кредитор) – це особа, на користь якої видається гарантія. Принципал (боржник) – це особа, за дорученням якої банк-гарант надає гарантію на користь кредитора (бенефіціара) по забезпеченню виконання зобов'язання боржника (принципала) перед кредитором (бенефіціаром). При цьому гарантами можуть виступати лише фінансові установи, до яких належить: банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові

компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг. У той же час кредиторами і боржниками (принципалами) можуть бути як фізичні особи, в тому числі підприємці, так і юридичні особи. Тобто, гарантом може виступати тільки спеціальний суб'єкт, який відповідає вимогам чинного законодавства та має відповідну ліцензію.

Характерними ознаками гарантії є те, що вона:

1) має самостійний характер, тобто зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання зокрема і тоді, коли в гарантії містяться посилання на основне зобов'язання;

2) має особливий суб'єктний склад, де гарантом можуть виступати тільки фінансові установи;

3) має оплатний характер, при цьому обов'язок гаранта перед кредитором (бенефіціаром) обмежується сплатою суми, на яку видано гарантію. Крім того, за домовленістю між гарантом і боржником (принципалом) може бути встановлено безоплатне надання гарантії у зв'язку з тим, що отримання оплати за надання послуги є лише правом особи, яка виступила гарантом;

4) не обмежується строком пред'явлення кредитором (бенефіціаром) позовних вимог до гаранта;

5) є безвідкличною і не може бути відкликаною гарантом, що її видав. Тому з моменту набрання нею чинності гарант стає зобов'язаною перед кредитором (бенефіціаром) особою.

Національним цивільним законодавством передбачено такі форми гарантії:

1) відклична гарантія – умови якої можуть бути в будь-який час змінені і вона може бути відкликана банком-гарантом за заявою боржника (принципала) без попереднього повідомлення кредитора (бенефіціара);

2) безвідклична гарантія – умови якої не можуть бути змінені і вона не може бути припинена банком-гарантом згідно із заявою боржника (принципала) без згоди та погодження з кредитором (бенефіціаром);

3) умовна гарантія – за якої банк-гарант у разі порушення боржником (принципалом) свого зобов'язання, забезпеченого

гарантією, сплачує кошти кредитору (бенефіціару) на підставі вимоги кредитора (бенефіціара) та у разі виконання ним відповідних умов або подання документів, зазначених у гарантії;

4) безумовна гарантія – за якої банк-гарант у разі порушення боржником (принципалом) свого зобов'язання, забезпеченого гарантією, сплачує кошти кредитору (бенефіціару) за першою його вимогою без подання будь-яких інших документів або виконання будь-яких інших умов.

Гарантія повинна видаватися у письмовій формі, до якої прирівнюється банківський електронний документ, та відповідати таким умовам:

- найменування гаранта, кредитора (бенефіціара) і боржника (принципала);

- посилання на основне зобов'язання, в якому передбачена видача гарантії;

- максимальна сума грошових коштів, яка підлягає виплаті, та валюта платежу;

- строк, на який видана гарантія, або подія, при настанні якої припиняється зобов'язання гаранта за гарантією;

- умови, на підставі яких здійснюється платіж.

Гарантія є одностороннім правочином, змістом якого є основний обов'язок гаранта сплатити кредитору (бенефіціару) грошову суму відповідно до умов гарантії.

Видачі гарантії передуює досягнення домовленості між боржником (принципалом) і гарантом щодо умов надання останньої. За надання такої послуги боржнику (принципалу) гарант має право на винагороду, розмір і порядок сплати якої сторони встановлюють у договорі про видачу гарантії.

Забезпечувальний характер гарантії знаходить свій вияв у тому, що у разі порушення боржником (принципалом) зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторові (бенефіціару) грошову суму відповідно до умов гарантії. Вчиняючи таку дію, гарант, по суті, виконує грошове зобов'язання боржника (принципала) перед кредитором (бенефіціаром) повністю або в певній частині (але не більше суми, зазначеної в гарантії) відповідно до умов гарантії.

Підставою для виконання гарантом свого зобов'язання є пред'явлення вимоги кредитором (бенефіціаром) до гаранта про

сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії. Пред'являючи вимогу до гаранта, кредитор (бенефіціар) або в самій вимозі, або в доданих до неї документах повинен зазначити, у чому полягає порушення боржником (принципалом) основного зобов'язання, забезпеченого гарантією. Недотримання цієї вимоги тягне за собою наслідки, встановлені ч. 1 ст. 565 ЦК України, а саме: «...гарант має право відмовитися від задоволення вимоги кредитора, якщо вимога або додані до неї документи не відповідають умовам гарантії або якщо вони подані гарантові після закінчення строку дії гарантії».

Оскільки гарантія діє протягом строку, на який вона видана, то вимога кредитора (бенефіціара) до гаранта може бути пред'явлена лише в межах встановленого в гарантії строку.

Відмовитися від задоволення вимог кредитора (бенефіціара) гарант може тільки у разі, якщо останні не відповідають умовам гарантії або сплинув строк її дії.

Обсяг відповідальності гаранта перед кредитором (бенефіціаром) за порушення боржником (принципалом) зобов'язання, забезпеченого гарантією, обмежується сплатою суми, на яку її видано.

Слід зазначити, що перелік підстав припинення зобов'язання гарантії перед кредитором (бенефіціаром) закріплено в ст. 568 ЦК України, в положенні ч.1 якої наголошено, що «...зобов'язання гаранта перед кредитором припиняються у разі: а) сплатити кредиторів суми, на яку видано гарантію; б) закінчення строку дії гарантії; в) відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією». Якщо дія гарантії припинена, гарант не пізніше наступного дня після припинення гарантії повідомляє про боржника (принципала). Після сплати кредитор (бенефіціар) грошової суми відповідно до умов гарантії

§ 5. Застава

Застава, згідно з ч. 1 ст. 572 ЦК України – «...це вид забезпечення виконання зобов'язання, в силу якого кредитор

(заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставодавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, а також в інших випадках, встановлених законом, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом».

Правова природа застави має подвійний характер, оскільки застава містить у собі елементи як речових, так і зобов'язальних правовідносин. Заставою може бути забезпечена як дійсна вимога, так і та, що може виникнути в майбутньому. Застава тісно пов'язана з основним зобов'язанням і тому визнання недійсності основного зобов'язання тягне за собою і недійсність застави. Крім того, задоволення основного зобов'язання автоматично стає підставою для приниження застави.

Незважаючи на те, що цивільне законодавство України не дає вичерпного переліку видів застав, вказуючи лише на існування іпотеки та закладу як окремих видів застави, вітчизняні науковці залежно від виду майна, яке може бути предметом застави, поділяють заставу на такі види:

- іпотека;
- застава товарів в обороті або у переробці;
- заклад;
- застава майнових прав;
- застава цінних паперів.

При цьому, заставлене майно залишається у боржника (заставодавця) у випадках: іпотеки та застави товарів в обороті або у переробці. А застава з переданням заставленого майна кредитору (заставодержателю) або за його наказом – у володіння третій особі, має місце у разі: закладу, застави майнових прав і застави цінних паперів.

Предметом застави може бути будь-яке майно (зокрема ріг, цінні папери, майнові права), що може бути відчужене боржником (заставодавцем) і на яке може бути звернення стягне (наприклад, земельні ділянки, що належать особам на праві приватної власності), а також майно, яке боржник (заставодавець) набуває після виникнення застави (майбутній урожай, приплід худоби тощо). У той же час, не можуть бути предметом застави

національні, культурні та історичні цінності, які є об'єктами права державної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини та майно, застава яких заборонена законом. Крім того, не можуть виступати предметом застави майно, виручене з цивільного обігу; права, уступлення яких заборонено законом; вимоги, що мають особистий характер (наприклад, стягнення аліментів) тощо.

За загальним правилом предмет застави залишається у боржника (заставаодавця), якщо договором або законом не встановлено інше. Предметом застави може бути і майно, що належить кільком особам, тобто знаходиться у спільній власності. Відповідно до ч. 1 ст. 578 ЦК України "...майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу лише за згодою усіх співвласників". У той же час майно, що перебуває у спільній частковій власності (частки, паї), може бути самостійним предметом застави за умови виділення його в натурі.

Сторонами (суб'єктами) у застави є кредитор (заставодержатель) за основним зобов'язанням та боржник (заставаодавець) або третя особа (майновий поручитель) – власник майна, що передає його у заставу. Сторонами договору застави можуть бути фізичні, юридичні та суб'єкти публічного права.

Договір застави вчиняється у письмовій формі, а якщо стосується нерухомого майна, то підлягає ще обов'язковому нотаріальному посвідченню. Недодержання письмової форми тягне нікчемність договору застави.

У змісті договору застави повинно бути відображено:

- найменування (прізвище, ім'я та по батькові) сторін;
- місце знаходження (місце проживання) сторін;
- суть договору застави з обов'язковим посиленням на основне зобов'язання;
- розмір зобов'язання, забезпеченого заставою;
- опис предмета договору застави;
- інші умови, погоджені сторонами договору.

Кредитор (заставодержатель) зареєстрованої застави має переважне право на задоволення вимог із заставленого майна перед заставодержателем незареєстрованої застави та застав, які зареєстровані пізніше. За загальним правилом кредитор (заставодержатель) набуває право звернення стягнення на

предмет застави (на заставлене майно) у разі, якщо забезпечене зобов'язання не буде виконано у встановлений строк. Звернення стягнення на предмет застави здійснюється на підставі: а) рішення суду; б) виконавчого напису нотаріуса; в) у позасудовому порядку відповідно до положень норм Законів України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»²⁰ (щодо рухомого майна) та «Про іпотеку»²¹ (щодо нерухомого майна).

Реалізація заставленого майна, на яке звернене стягнення, провадиться державним виконавцем на підставі виконавчого листа, за рішенням суду або наказу господарського суду, або виконавчого напису нотаріуса у встановленому порядку, якщо інше не передбачено законом чи договором. Реалізація заставленого майна провадиться спеціалізованими організаціями з аукціонів (публічних торгів). Позасудове звернення стягнення може передбачати передачу боржником (заставодавателем) права власності на предмет застави в рахунок виконання основного зобов'язання, продаж кредитором (заставодержателем) предмета застави шляхом укладення договору купівлі-продажу та інше.

Відповідно до ч. 1 ст. 593 ЦК України «...право застави припиняється у разі:

- 1) припинення зобов'язання, забезпеченого заставою;
- 2) втрата предмета застави, якщо заставодавець не замінив предмет застави;
- 3) реалізація предмета застави;
- 4) набуття заставодержателем права власності на предмет застави;
- 5) в інших випадках, встановлених законом”.

Якщо застава припиняється внаслідок виконання забезпеченого заставою зобов'язання кредитором (заставодержателем), у володінні якого перебувало заставлене майно, зобов'язальне майно, зобов'язаний негайно повернути його боржнику (заставодавцеві).

²⁰ Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18.11.2003 р. № 1255-IV. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

²¹ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 р. № 898-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

§ 6. Притримання

Правова природа притримання згідно з ст. 594 Цивільного кодексу України зумовлена тим, що «...кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторowi пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе, до виконання боржником зобов'язання».

Слід звернути увагу на те, що право притримання виникає на підставі закону і не потребує, щоб воно було передбачено договором між кредитором і боржником. При цьому, відмовитись від права на притримання не можна, бо така відмова буде вважатися нікчемою. Разом з тим, притримання – це право, а не обов'язок кредитора. Тому скористатися ним, він може саме за своїм бажанням.

Ст. 594 ЦК України, встановлюючи право притримання кредитора, є загальною нормою, яка є своєрідним заходом впливу на боржника з метою стимулювання останнього до виконання простроченого ним основного зобов'язання. Крім того в цивільному законодавстві містяться норми, що надають кредитору право притримати річ, якою він правомірно володіє на певних правових підставах. Так, у ч. 1 ст. 856, ч. 4 ст. 916 та ч. 1 ст. 1019 ЦК України законодавець, уточнюючи особу кредитора, вказує, що «...для забезпечення якого саме обов'язку боржника кредитор має право скористатися правом притримання».

Для виникнення у кредитора права на притримання як передбаченого законом виду забезпечення виконання зобов'язання необхідна одночасна наявність таких умов: по-перше, притримання можливе лише стосовно чужої речі, тобто такої речі, на яку право власності належить боржнику, а не кредитору; по-друге, така річ повинна знаходитися у володінні кредитора; по-третє, володіння річчю кредитором має бути правомірним; по-четверте, кредитор в праві притримувати річ боржника, якщо інше не встановлено домовленістю сторін у договорі.

Кредитор має право притримання речі, що знаходиться у нього, незалежно від набуття прав на неї третіми особами, якщо ці права виникли після того, як річ опинилася в притриманні

кредитора. Проте, оскільки до кредитора, що притримує річ, внаслідок притримання право власності не переходить, він не має права користування. Річчю, що притримується. Про реалізацію права притримання. Кредитор зобов'язаний негайно повідомити боржника. Кредитор відповідає за втрату, псування або пошкодження речі, що притримується, якщо це сталося з його вини.

Боржник, що є власником речі, яка притримується, зберігає право розпорядження нею. Боржник, річ якого кредитор притримує, має право розпорядитися нею, повідомити набувача про притримання речі та права кредитора.

Слід наголосити, що врахування прав та обов'язків зазначених суб'єктів притримання є необхідною умовою ефективного захисту законних інтересів кредитора та дотримання прав боржника.

Єдиною підставою виникнення права притримання є невиконання боржником в строк основного зобов'язання

1) щодо оплати речі і відшкодування кредиторі пов'язаних з річчю витрат і інших збитків;

2) щодо інших вимог кредитора.

Перша група зобов'язань – це грошові зобов'язання, пов'язані з річчю, яка притримується кредитором. Друга група – інші вимоги кредитора, тобто вимоги, не пов'язані з оплатою речі, що притримуються, відшкодуванням пов'язаних з нею витрат і інших збитків. Наприклад, це можуть бути вимоги, які виникають з інших договорів, укладених між тими ж сторонами, строк виконання яких вже настав, і вони можуть носити як грошовий, так і не грошовий характер, оскільки законодавець не передбачає будь-яких обмежень щодо виду та характеру цих «інших вимог».

Згідно ч. 1 ст. 597 ЦК України, якщо «...притримання не забезпечило стимулюючого ефекту на боржника, вимоги кредитора задовольняються з вартості речі, яка притримується». При цьому за рахунок реалізації предмета притримання (речі), на яке звернене стягнення, інтереси кредитора задовольняються в повному обсязі (відшкодування збитків, стягнення неустойки, процентів, витрат кредитора на утримання речі тощо).

Право на притримання припиняється у разі:

- 1) притримання основного зобов'язання виконанням;
- 2) задоволення вимог кредитора за рахунок притримуваної речі, що здійснюється шляхом її продажу з публічних торгів;
- 3) припинення основного зобов'язання з підстав, передбачених нормами цивільного законодавства (Глава 50 ЦК України).

§ 7. Завдаток

Завдатком, згідно з ч. 1 ст. 570 ЦК України, є «...грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторі боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання». Наведена дефініція вказує на визначення за завдатком платіжної, посвідчувальної і забезпечувальної функцій. Але якщо забезпечувальну функцію завдаток виконує завжди, то платіжну й посвідчувальну тільки за певних умов. Так, платіжна функція виконується завдатком лише у разі належного виконання сторонами зобов'язання. Завдаток може бути виданий лише тією стороною за договором, на якій лежить обов'язок передати грошову суму або рухоме майно. У разі виконання зобов'язання сторонами сума завдатку зараховується в рахунок належних з неї платежів.

Посвідчувальну функцію завдаток виконує в спорі між сторонами, якщо між ними укладений договір в усній формі. За таких обставин укладання договору може доводитися передачею і одержанням завдатку, що оформлюється відповідно до вимог ст. 547 ЦК України і виступає письмовим доказом, передбаченим ч. 1 ст. 218 ЦК України. Факт укладення договору, який підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, згідно ст.ст. 639, 640 ЦК України, «...не може бути підтверджено передачею завдатку».

Забезпечувальна функція завдатку полягає в стимулюванні сторін до належного виконання зобов'язання. Якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора, а якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості.

Предметом завдатку можуть бути як грошові кошти, так і рухоме майно. При цьому, безпосередньо розмір завдатку визначається на розсуд сторін, а також завдаток може забезпечувати менше існуюче дійсне зобов'язання.

Договір про завдаток вчиняється у письмовій формі, недотримання якого тягне за собою його недійсність (нікчемність). Крім того, у договорі про завдаток повинно міститися визначення суми, що передається боржником кредиторіві саме як завдаток, інакше зазначена сума буде вважатися авансом, який підлягає поверненню.

Оскільки втрата завдатку є формою цивільно-правової відповідальності, то вона: а) можлива лише за наявності вини сторін у порушенні зобов'язання; б) не припиняє зобов'язання, забезпеченого завдатком; в) не звільняє порушника від виконання зобов'язання. Проте, відповідно із ч. 1 ст. 600 ЦК України, "...за згодою сторони можуть обмежити розмір відповідальності за виконання зобов'язання сумою (вартістю) завдатку і, відповідно, припинити зобов'язання зарахуванням завдатку як відступного".

Питання для самоперевірки знань

1. Охарактеризуйте види забезпечення виконання зобов'язання.
2. Розкрити зміст поняття «неустойка» та їх предмет.
3. Розкрити зміст поняття «поруки» та його ознаки.
4. Назвіть види поруки.
5. Розкрити зміст поняття «гарантія» та його ознаки.
6. Назвіть суб'єктів гарантії.
7. Назвіть форми гарантії.
8. Розкрийте зміст поняття «застава» та його предмет.
9. Назвіть види застави.
10. Розкрити зміст поняття «притримання».
11. Розкрити зміст поняття «завдаток» та його предмет.
12. Назвіть функції завдатку.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Види забезпечення виконання зобов'язання.
2. Поняття та предмет неустойки.
3. Поняття та ознаки поруки.
4. Види поруки.
5. Поняття та ознаки гарантії.
6. Суб'єкти гарантії.
7. Поняття та предмет застави.
8. Види застави.
9. Право притримання кредитора.
10. Поняття та предмет завдатку.
11. Функції завдатку.

РОЗДІЛ 5.

ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

§1. Поняття та підстави припинення зобов'язання

Правовий зв'язок, що існує між суб'єктами зобов'язання, ніколи не може бути довічним і тому зобов'язання, як і інші правовідносини, має свої часові межі. Зобов'язання зумовлені, згідно ст.ст. 13-14 ЦК України, «...межами здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків», вимогами Гл. 3 Розділу 1 ЦК України, а саме, «...можливістю захисту цивільних прав та інтересів», ч.ч. 3-4 ст. 25 ЦК України – «...існуванням фізичної особи», строками існування предмета зобов'язання, що визначений індивідуальними ознаками, домовленістю сторін договору тощо.

Тобто виникають ситуації, коли права та обов'язки, що пов'язували учасників того чи іншого зобов'язання, перестають існувати і, як наслідок, правовий зв'язок між цими учасниками, що існував раніше, також втрачається.

Отже, припинення зобов'язання – це закінчення (зникнення) прав та обов'язків між його суб'єктами, що складала зміст зобов'язання.

Для припинення зобов'язання необхідна підстава, а саме: юридичний факт, з яким закон або договір пов'язують припинення правового зв'язку між його суб'єктами. І тому юридичні факти (дії та події), що спричиняють припинення зобов'язання, називаються підставами припинення зобов'язання. У площині конкретних цивільних правовідносин, яким є зобов'язання, припинення призводить до того, що боржник перестає бути зобов'язаним вчиняти на користь кредитора певні дії, що складають предмет зобов'язання (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо), або утриматись від вчинення певних дій, а кредитор, у свою чергу, втрачає право вимагати від боржника виконання покладеного на останнього за договором обов'язку.

Таким чином, внаслідок припинення зобов'язання зникає стан правової прив'язаності між його суб'єктів, а суб'єктні права та обов'язки, що складають зміст зобов'язання, ними

втрачаються. Згідно ч. 1 ст. 593 ЦК України, «...залежно від обсягу зобов'язання припиняється частково або у повному обсязі на підставах, встановлених договором або законом».

У цивільному законодавстві України підстави припинення зобов'язання окремо не виділяються, тому до них застосовуються загальні правила про припинення зобов'язання, визначені у Гл. 50 ЦК України. При цьому слід враховувати, що терміни «припинення зобов'язання» і (припинення договору) не можна розглядати як тотожні, оскільки з положень спеціальних норм, що стосуються договорів кредиту, найму, відносин поруки впливає, що припинення договору не тягне за собою припинення зобов'язання. В одних випадках припинення договору тягне одночасно припинення зобов'язання, в інших – припинення зобов'язання лише в кінцевому рахунку. Той чи інший варіанти визначаються спеціальними правилами та особливостями змісту відповідно договору або зобов'язання. Зазначену ситуацію можна проілюструвати на прикладі ч. 1 ст. 785 ЦК України, згідно якої «...у разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормативного зносу, або у стані, який було обумовлено в договорі, що свідчить про те, що цей обов'язок наймача входить до змісту зобов'язання». Якщо наймач не виконує обов'язку щодо повернення речі зобов'язання продовжує існувати, хоча договір і є припиненим.

Припиненню зобов'язання присвячена Глава 50 ЦК України, яка містить норми, що передбачають досить різноманітні ситуації, коли суб'єктивні права та обов'язки, що складали зміст відповідного зобов'язання, перестають існувати.

Залежно від конкретних обставин існує декілька підстав припинення зобов'язання, що визначені у ч. 1 ст. 599 ЦК України, ч. 1 ст. 600 ЦК України, ч. 1 ст. 601 ЦК України, ч.ч. 1-2 ст. 604 ЦК України, ч. 1 ст. 605 ЦК України, ч. 1 ст. 606 ЦК України, ч. 1 ст. 607 ЦК України, ч. 1 ст. 608 ЦК України, ч. 1 ст. 609 ЦК України²². Серед них наступні:

²² Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

1) зобов'язання припиняється виконання, проведеним належним чином;

2) зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо);

3) зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення;

4) зобов'язання припиняється за домовленістю сторін, у тому числі новація;

5) зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника;

6) зобов'язання припиняється внаслідок поєднання боржника і кредитора в одній особі;

7) зобов'язання припиняється неможливість його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає;

8) зобов'язання припиняється смертю боржника якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою;

9) зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника або кредитора), крім випадків, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу.

У свою чергу підстави припинення зобов'язання умовно можна поділити на дві групи:

1) підстави припинення зобов'язання, які залежать від волі сторін;

2) підстави припинення зобов'язання, які не залежать від волі сторін.

§ 2. Підстави припинення зобов'язання з волі сторін

Підстави припинення зобов'язання з волі сторін за своєю юридичною природою належать до правочинів, оскільки є діями, спрямованими на припинення цивільних прав та обов'язків.

До підстав цієї гру законодавство відносить:

1) ст. 599 ЦК України – «виконання зобов'язання, яке проведено належним чином прийнятною і поширеною підставою його припинення». При цьому, загальними умовами належного виконання зобов'язання, згідно ч. 1 ст. 527 ЦК України, ч. 1 ст. 530 ЦК України, ч. 1 ст. 532 ЦК України, відповідно є:

- «виконання його належними сторонами»;
- «у встановлений строк (термін)»;
- «у встановленому місці».

При цьому, виконання виступає підставою припинення лише тоді, якщо воно проведене належним чином, тобто не тільки відповідає встановленим вимогам (Гл. 48 ЦК України), а й прийняте кредитором.

Якщо учасник зобов'язання порушують хоча би одну з умов його належного виконання, зобов'язання не припиняється, а трансформується (змінюється), оскільки в такому випадку на сторону, яка допустила неналежне виконання, покладаються додаткові юридичні обов'язки: відшкодування збитків, сплата неустойки та ін. Виконання додаткових обов'язків, як правило, не звільняють боржника від реального виконання зобов'язання. Лише після того, як сторони здійзнять усі дії, що впливають із зобов'язання, воно вважатиметься припиненим. У той же час неналежне виконання зобов'язання не призводить до його припинення.

3) зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторів відступного. Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюється сторонами. Закріплення до ЦК України норми про відступне одразу після статті про належне виконання як підстави припинення зобов'язання свідчить, що вітчизняний законодавець розглядає його як близьке до виконання зобов'язання поняття, хоча й не тотожне йому. У ст. 600 ЦК України мова йдеться про «...наявність згоди сторін як підстави передання відступного». Це означає, що відсутність первісного зобов'язання унеможлиблює існування зобов'язання з передачі відступного. Угода сторін про відступне, за своєю природою є двостороннім правочином, тому на неї поширюються всі вимоги ЦК України щодо даного виду правочинів, зокрема щодо форми, умов дійсності тощо. За юридичною характеристикою цей правочин є двостороннім,

оплатним і консенсуальним. Визначаючи предмет відступного, законодавець вказує на передання грошей або іншого майна, тобто цей перелік не є вичерпним, Предметом відступного можуть бути й інші об'єкти, наприклад, майнові права, результати робіт, послуг. А ст.ст. 512-519 ЦК України встановлено, «...якщо предметом відступного є зобов'язальні права вимоги, сторони при укладанні даного правочину повинні враховувати норми, що визначають порядок зміни осіб у зобов'язаннях».

Відступне необхідно відмежовувати як вид інших підстав припинення зобов'язання, так і від інших конструкцій зобов'язального права. Головним критерієм розмежування відступного і новації є мета укладання зобов'язання: якщо відступне спрямоване на припинення зобов'язання, то новація – встановлення нового. Слід враховувати і момент, з наданням якого сторони пов'язують припинення первісного зобов'язання. При укладанні домовленості про відступне – це прийняття кредитором заміни виконання, при новації – укладення сторонами зобов'язання, що передбачає інший предмет, спосіб виконання або містить інші елементи. Зобов'язання про передання відступного може бути надана сторонами на будь-якій стадії зобов'язання, як до порушення, так і після нього, незалежно від факту неправомірної поведінки однієї із сторін. Новація ж використовується сторонами, як правило, тоді, коли стає очевидним неможливість досягнення мети первісного зобов'язання, тобто після початку його виконання. Характеру відступного може набувати і неустойка. Критерієм їх розмежування є підстави встановлення, стадія динаміки зобов'язання, на якому їх може бути встановлено, зміст та форма. Слід звернути увагу на вимоги ст. 552 ЦК України, де зазначено, що «...визначальним є наступне: сплата відступного призводить до припинення зобов'язання, тоді як сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі, як і не призводить до втрати кредитором права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання». Як спосіб забезпечення виконання зобов'язання неустойка одночасно належить до кола наслідків його порушення, чого не можна сказати про відступне.

4) згідно з ч. 1 ст. 601 ЦК України, «...підставою припинення зобов'язання є зарахування зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги», а ч. 1 ст. 602 ЦК України припускає «...припинення зобов'язання зарахуванням, встановлюючи сукупність умов його здійснення, серед яких перелік зобов'язань, припинення яких зарахуванням не допускається», зокрема, за договором довічного утримання (догляду) та ін.

При здійсненні зарахування слід враховувати специфіку, пов'язану із випадками зміни кредитора чи боржника. Так, у відповідності з ч. 1 ст. 518 ЦК України та ч. 1 ст. 603 ЦК України право боржника на припинення зобов'язання шляхом зарахування пов'язується з моментом отримання ним письмового повідомлення про зміну кредитора в зобов'язанні. Зарахування здійснюється, якщо вимога виникла на підставі, що існувала на момент отримання цього повідомлення. Наявність у боржника зустрічної однорідної вимоги з можливістю зарахування може бути перешкодою для передачі права вимоги з можливістю зарахування може бути перешкодою для передачі права вимоги кредитора іншій особі в порядку відступлення права вимоги. ЦК України не встановлює жодних особливостей зарахування зустрічних вимог у разі зміни боржника в зобов'язанні.

5) також, згідно ч. 1 ст. 604 ЦК України підставою припинення зобов'язання є «домовленість сторін». Ця підстава може мати місце, якщо сторони не приступили до виконання зобов'язання або виконали його частково. Здійснення внаслідок домовленості заміни первісного зобов'язання новим із збереженням існуючого складу учасників є новація, для якої характерні такі особливості:

а) припинення в повному обсязі раніш існуючого первісного зобов'язання, а також додаткових зобов'язань, що забезпечували його виконання (застава, порука, гарантія та ін.), пов'язаних із сплатою неустойки, відшкодування збитків, моральної шкоди, процентів річних та інфляційних втрат, якщо між сторонами не встановлено іншої домовленості з цього приводу;

б) дійсність первісного зобов'язання. Недійсність зобов'язання виключає існування для нього такої стадії, як припинення, що унеможливлює новацію. Однак недійсність раніш існуючого зобов'язання, що встановлена вже після новації, не завжди свідчить про недійсність нового зобов'язання. Це стосується в першу чергу абстрактних правочинів, дійсність яких не пов'язана з підставою їх виникнення;

в) наявність домовленості сторін про заміну зобов'язання новим. Не можуть сприймати як новації договори про зміну окремих елементів договірної зобов'язання: сторін (заміна кредитора чи боржника), умов (предмета, строків, місця виконання та інших обставин), заміну самого виконання, які не є новацією і рішення суду про присудження до виконання зобов'язання в натурі чи стягнення заборгованості. Згідно ч.ч. 2-4 ст. 604 ЦК України зобов'язання розглядається як нове, якщо «...воно виникає між тими самими сторонами (новація), але з іншим предметом та умовами»;

г) наявність безпосереднього юридичного зв'язку між зобов'язаннями, що припинилося та новим зобов'язанням, яке прийшло йому на зміну. Вказана обставина повинна бути відображена в зобов'язанні. Тобто, намір замінити одне зобов'язання іншим у тексті договору повинен бути прямо і недвозначно виражено або ж має впливати із сутності нового зобов'язання;

д) відсутність встановленої договором або законом заборони новації. Так, не допускається новація аліментних і делікатних зобов'язань, а також в інших випадках, встановлених договором або законом.

Сфера застосування новації є надзвичайно широкою, в окремих випадках законодавством спеціально передбачається можливість її проведення. Так, судова практика кваліфікує як новацію мирову угоду між боржником і кредиторами, укладену в справі про банкрутство, оскільки внаслідок її укладання виникає узгоджене сторонами нове зобов'язання. Відповідно до ч. 1 ст. 1053 ЦК України борг, що виник із договорів купівлі-продажу, найму майна або з іншої підстави, «...може бути замінений позиковим зобов'язанням».

– зобов’язання може припинятися «...внаслідок звільнення кредитором боржника від його обов’язків, що отримало назву прощення боргу», згідно ч. 1 ст. 605 ЦК України. На відміну від новації, яка завжди передбачає існування домовленості між сторонами, тобто є двостороннім правочином, прощення боргу в більшості випадків розглядається як односторонній правочин. Звичайно, даний підхід не може сприйматися як аксіома, оскільки учасники зобов’язання не позбавлені можливості укладання зобов’язання прощення боргу. У такому разі відмінність його від новації в тому, що прощення боргу призводить лише до припинення зобов’язання, без виникнення нового, чого не можна сказати про новацію. Закон не встановлює форми прощення боргу, однак ця підстава припинення зобов’язання, будучи правочином, повинна відповідати загальним вимогам ЦК України щодо правочинів. Предметом прощення є звільнення боржника від виконання зобов’язання як грошового, так і іншого майна, як повністю, так і в певній частці. Прощення боргу належить до безоплатних правочинів (подібно до дарування). Отже, випадки, коли прощення передбачає наявність будь-якого зустрічного надання майнового характеру з боку боржника, знаходяться за межами даної юридичної конструкції.

§ 3. Підстави припинення зобов’язання незалежно від волі сторін

Підстави припинення зобов’язання незалежно від волі сторін не належать до правочинів і припиняють зобов’язання незалежно від досягнення його мети.

До підстав цієї групи слід віднести:

1) згідно ч. 1 ст. 607 ЦК України “...зобов’язання може припинятися внаслідок неможливості його виконання, тобто такої обставини, за яку жодна із сторін не відповідає”. У цивільному праві неможливість поділяється на фактичну і юридичну. Фактична неможливість охоплює випадки, пов’язані зі змінами, що сталися з предметом виконання (наприклад, загибель індивідуально визначеної речі, що є незамінною) або з суб’єктом виконання (наприклад, накладення арешту на майно особи). Фактична неможливість виконання може виникнути внаслідок

протиправних дій інших осіб (наприклад, договір морського перевезення вантажу припиняється, якщо після укладення договору судно загине або буде силоміць захоплене). До обставин юридичної неможливості виконання належать, перш за все, акти органів публічної влади. Так, у договірних зобов'язаннях, пов'язаних із передачею майна, неможливість виконання може бути зумовлена “викупом земельної ділянки та розташованого на ній нерухомого майна у зв'язку з суспільною необхідністю”, що врегульовано ст.ст. 350, 351 ЦК України.

2) ч. 1 ст. 606 закріплює “поєднання боржника і кредитора в одній особі”, як підставу припинення зобов'язання. Дана обставина може мати місце у випадку правонаступництва, що виникло на підставі договору (наприклад, договір про переведення боргу чи відступлення права вимоги), факту спадкування, у тому числі й при заповідальному відказі, або ж в інших випадках, (наприклад, у разі припинення юридичної особи з правонаступництвом шляхом приєднання). Основною умовою припинення зобов'язання за даною підставою є взаємна відповідність прав та обов'язків боржника і кредитора, за відсутності якої зобов'язання не може бути припинене.

3) зобов'язання може бути припинене, згідно зі ст.ст. 608, 609 ЦК України “внаслідок смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи”. За загальним правилом смерть фізичної особи боржника не призводить до припинення зобов'язання, крім випадків, коли воно нерозривно пов'язане з його особою і не може бути виконане ніким іншим. Що стосується кредитора, то його смерть також спричиняє припинення зобов'язання, якщо воно нерозривно пов'язане з його особою. В окремих випадках законом спеціально наголошується на припиненні зобов'язання смертю боржника чи кредитора. Так, договір дарування з обов'язком передати майно в майбутньому припиняється зі «смертю дарувальника або обдарованого» – ч. 3 ст. 723 ЦК України, «договір найму припиняється у разі смерті фізичної особи-наймача» – ч. 1 ст. 781 ЦК України, «договір позики припиняється у разі смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи» – ч. 1 ст. 835 ЦК України. Водночас ліквідація юридичної особи призводить до припинення всіх договірних зобов'язань за її участю незалежно від того, виступає вона

боржником чи кредитором. Моментом припинення зобов'язання, згідно з ч. 2 ст. 104 ЦК України, «є день внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення».

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст поняття припинення зобов'язання.
2. Назвіть підстави припинення зобов'язання.
3. Назвіть підстави припинення зобов'язання, які залежать від волі сторін.
4. Назвіть підстави припинення зобов'язання, які не залежать від волі сторін.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та підстави припинення зобов'язання.
2. Підстави припинення зобов'язання, які залежать від волі сторін.
3. Підстави припинення зобов'язання, які не залежать від волі сторін.

РОЗДІЛ 6

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

§ 1. Правові наслідки порушення зобов'язання

У вітчизняній теорії права зазначено, що одним із видів протиправної поведінки (яка характеризується порушенням норм права) є правопорушення.

Правопорушення – це суспільно небезпечне винне протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинне законодавство передбачає юридичну відповідність²³.

Залежно від того, до якої галузі законодавства належить правова норма, що порушено та який вид правопорушення вчинено розрізняють і види юридичної відповідальності. Так, у галузі цивільного права цивільна відповідальність полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб цивільно-правових стягнень за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав.

Ч. 1 ст. 610 ЦК України вирізняє два “...види порушення зобов'язання:

1) невиконання, тобто здійснення дії (бездіяльність) зі сторони зобов'язання (боржника), внаслідок чого зобов'язання не виконано повністю;

2) виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання, яке в законодавстві іменується “неналежне виконання”.

Також слід зазначити, що існує спеціальний вид неналежного виконання – це прострочення, яке в свою чергу поділяється на: а) прострочення виконання, тобто прострочення боржника; б) прострочення в прийнятті виконання, тобто прострочення кредитора.

²³ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. С. 217.

Характеризуючи порушення зобов'язання необхідно виділити наступні особливості:

1) незалежно від того, чи набуло порушення форми невиконання або неналежного виконання, воно є юридичним фактом, з яким пов'язується настання певних правових наслідків, при цьому одне порушення може тягнути за собою настання сукупності наслідків;

2) правові наслідки стосуються як боржника, так і кредитора;

3) правові наслідки можуть бути встановлені договором або законом;

4) порушення само по собі не є підставою припинення зобов'язання;

5) кожен з наслідків носить самостійний характер, тобто виникнення одного з наслідків не зумовлюється існуванням іншого (наприклад, згідно з ч. 1 ст. 550 ЦК України, «право на неустойку виникнення незалежно від наявності у кредитора збитків завданих невиконанням або неналежним виконанням»);

6) правові наслідки порушення зобов'язання можуть як пов'язуватися із цивільно-правовою відповідальністю, так і не бути пов'язаними з нею.

У ч. 1 ст. 611 ЦК України закріплені «...правові наслідки порушення зобов'язання, а саме:

1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору;

2) зміна умов зобов'язання;

3) сплата неустойки;

4) відшкодування збитків та моральної шкоди».

Зазначені правові наслідки не є вичерпаними, їх можна продовжити або змінити як сторонами безпосередньо в договорі, так і приписами законодавця, що увійшли до норм Цивільного Кодексу, які стосуються окремих видів зобов'язань, або до інших законів України. Зокрема, згідно з нормами ч. 2 ст. 625 ЦК України та ч. 1 ст. 1050 ЦК України, «...спеціальним наслідком порушення договору позики є обов'язок позичальника сплатити суму боргу вже з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від

простроченої суми». Правові наслідки порушення зобов'язання може бути конкретизовано законодавцем відповідно до специфіки окремих видів зобов'язань. Наприклад, зміна умов зобов'язання як наслідок придбання споживачем товару неналежної якості, передбачає вимогу заміни товару на такий самий (аналогічний) товар, з числа наявних у продавця або виробника²⁴.

Як вже зазначалося, до кола самостійних правових наслідків порушення зобов'язання ст. 611 ЦК України відносить «...відмову від зобов'язання, що охоплює вчинення кредитором сукупності односторонніх дій, які тягнуть припинення зобов'язання». Підстави виникнення права активної сторони на відмову від зобов'язання можуть бути встановлені як договором, так і законом. Незважаючи на те, що законодавець досить часто наділяє кредитора правом на односторонню відмову від зобов'язання, наприклад, «за договорами дарування» - ч.ч. 1, 2 ст. 724 ЦК України, «перевезення» - ч. 1 ст. 911 ЦК України, «транспортного експедирування» - ч. 1 ст. 935 ЦК України, «доручення» - ч. 2 ст. 1008 ЦК України, «управління майном» - п. 6 ч. 1 ст. 1044 ЦК України, «комерційної концесії» - ч.1 ст. 1126 ЦК України, «простого товариства» - п. 4 ч.1 ст. 1141 ЦК України, у розумінні ст. 611 ЦК України «відмова від договірною зобов'язання розглядається лише тоді, коли є реакцією контрагента на порушення зобов'язання другою стороною». Такі випадки передбачені в ЦК України щодо договорів «купівлі-продажу» - ч. 1 ст. 665 ЦК України, «найму» - ч. 1 ст. 782 ЦК України, «підряду» - ч. 2 ст. 849 ЦК України та ін. Так, наслідком того, що підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її наслідки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, згідно ч. 2 ст.849 ЦК України, виступає «...відмова замовника від договору підряду, що поєднується із вимогою про відшкодування збитків». За правовою природою відмова від зобов'язання є одностороннім правочином, що зумовлює

²⁴ Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

поширення на нього всіх законодавчих правил щодо правочинів, у тому числі їх форми.

У системі наслідків порушення зобов'язання «односторонню відмову» слід відокремлювати від «розірвання договору», передбаченого ст.ст. 611 651 ЦК України. Останнє за загальним правилом може мати місце лише за згодою сторони. Виключення з цього правила можуть бути передбачені договором або законом. Причому в поняття «розірвання договору» законодавець іноді вкладає досить широкий смисл, розглядаючи його і як спеціальний вид припинення, і як результат односторонньої відмови від договору, і як прояв наслідків порушення зобов'язання. Слід зазначити, що розірвання договору може бути як зумовленим із порушенням контрагентом зобов'язання, так і не бути пов'язаним із ним (наприклад, згідно ч. 1 ст. 652 ЦК України, «розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин»). Загальні правила щодо розірвання договору як наслідок порушення зобов'язання, визначенні в ст. 651 ЦК України, тлумачення якої свідчить, що законодавець запроваджено спеціальну підставу розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін – істотне порушення договору другою стороною. Під ним, власне, розуміється таке порушення, коли внаслідок заподіяної шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладанні договору.

Наслідком порушення зобов'язання може бути також зміна його умов, що досягається шляхом внесення змін до відповідного договору за вимогою однієї із сторін. Зміни можуть стосуватися предмета, місця, строків, інших умов договору, не виключається в цьому випадку і коригування ціни договору. Наприклад, ч. 2 ст. 769 ЦК України передбачає, що «наймач за договором найму має право вимагати зменшення розміру плати за користування річчю, або розірвання договору та відшкодування збитків, якщо наймодавець при укладенні договору не повідомив наймача про всі права третіх осіб на річ, що передається в найм».

Незважаючи на те, що ч. 1 ст. 611 ЦК України не містить інших наслідків порушення зобов'язання, не пов'язаних із застосуванням цивільно-правової відповідальності, сам

Цивільний Кодекс такі наслідки передбачає. Так, у разі невиконання боржником обов'язку передати контрагенту індивідуально-визначену річ, кредитор має право вимагати примусового виконання обов'язку «в натурі» – п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України шляхом витребування речі у боржника та вимагання її передання кредиторіві «відповідно до умов зобов'язання» – ч. 1 ст. 620 ЦК України. Положення цієї норми кореспондуються із відповідними приписами, що стосуються окремих видів зобов'язань, зокрема щодо «договору найму» – ч. 1 ст. 766 ЦК України у вигляді встановлення правових наслідків передання майна наймачів, «договору позики» – ч. 1 ст. 830 ЦК України, ч. 1 ст. 836 ЦК України. Крім того, у разі невиконання боржником для кредитора певної роботи чи ненадання йому послуги кредитор має право виконати цю роботу власними силами або доручити її виконання чи надання послуги третій особі і вимагати від боржника відшкодування збитків, «якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання», що зафіксовано у ч. 1 ст. 621 ЦК України. Отже, виконання зобов'язання за рахунок боржника також слід віднести до кола наслідків його порушення.

За порушення зобов'язання може наступити цивільно-правова відповідальність, основне призначення якої полягає в забезпеченні захисту порушеного права шляхом виконання обов'язку. До основних заходів цивільно-правової відповідальності належать: сплата неустойки, відшкодування збитків та моральної шкоди, а за грошовими зобов'язаннями – сплата річних процентів та інфляційних втрат.

Інститут неустойки має багатофункціональний характер, будучи одночасно і способом захисту порушеного права, і засобом забезпечення виконання зобов'язання, і наслідком порушення зобов'язання.

Способами обчислення неустойки виступають штраф і пеня. Істотна різниця між ними полягає в тому, що штраф обчислюється у твердій сумі, тоді як нарахування пені носить триваючий характер і обчислюється вона за відповідний період. Згідно ч. 3 ст. 551 ЦК України, «розмір неустойки (як штраф, так і пені) може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно

перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення».

ЦК України, зокрема ч. 1 ст. 624, виходить із загального правила про «самостійний характер права на неустойку», і тому право на її стягнення виникає незалежно від відшкодування збитків. Водночас, згідно з п. 1 ч. 2 ст. 258 ЦК України, до вимог про стягнення неустойки (штрафу, пені) застосовується «спеціальна позовна давність в один рік». Строк позовної давності за вимогами про стягнення пені обчислюється окремо щодо кожної вимоги за кожен день.

Таким чином, склад збитків включає реальні збитки у вигляді втрат у майновій сфері сторони, понесених та майбутніх втрат на відновлення майнового стану, а також упущену вигоду, тобто неотримані доходи. До неотриманих доходів можуть бути віднесені і доходи, на які потерпіла особа могла розраховувати відповідно до договору або закону.

Слід виділити такі ознаки відшкодування збитків як наслідків порушення зобов'язання, а саме:

1) умовами відшкодування збитків у договірному праві є наявність порушення зобов'язання, що спричинило виникнення збитків, самих збитків та причинного зв'язку між порушенням і збитками;

2) для збитків притаманна така ознака, як необхідність їх доведення. Тобто, без надання доказів, без обґрунтування розрахунків за понесеними майновими витратами, без задоволення судом вимог сторони взагалі не можна говорити про те, що нею понесені збитки;

3) у ч. 3 ст. 22 ЦК України діє презумпція повноти відшкодування, за якою «...збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі».

Поряд із відшкодуванням збитків до кола наслідків порушення зобов'язання відноситься і відшкодування моральної шкоди. Згідно із вимогами ст. 22 ЦК України, “за наявності моральної шкоди у випадках порушення зобов'язання слід виходити із загальних правил її відшкодування”. Однак можливість відшкодування моральної шкоди повинна передбачатися або приписами, що встановлюють наслідки

порушення у площині окремих видів зобов'язання (наприклад, «якщо покупцеві не надано можливості негайно одержати повну і достовірну інформацію про товар у місці його продажу» – ч. 3 ст. 700 ЦК України та «у разі розголошення банком відомостей про клієнта, що становлять банківську таємницю» – ч. 2 ст. 1076 ЦК України) або ж безпосередньо договором.

Певну специфіку мають наслідки порушення грошового зобов'язання. Грошове зобов'язання в аспекті наслідків порушення слід визначити як цивільні правовідносини, змістом яких є право вимоги кредитора і юридичний обов'язок боржника, що йому кореспондує, здійснити платіж, тобто дії з передачі певної суми грошей. Особливостями грошових зобов'язань в аспекті відповідальності за їх порушення слід визначити наступні:

1) у частині суб'єктивних підстав відповідальності цивільним законодавством встановлено виняток із загального правила щодо відповідальності за вину: за невиконання грошового зобов'язання особа відповідає, хоча його виконання стало неможливим не тільки в результаті власних дій чи бездіяльності, а і внаслідок непереборної сили або випадку;

2) наслідки порушення грошового зобов'язання не тотожні наслідкам щодо інших зобов'язань, зокрема, боржник, що допустив прострочення виконання грошового зобов'язання, повинен сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір не встановлений договором або законом;

3) згідно ч. 2 ст. 625 ЦК України, яка встановлює наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання, «...сторони можуть змінити у будь-який бік розмір процентів та порядок їх нарахування»;

4) передбачені ч. 2 ст. 625 ЦК України проценти не можна ототожнювати ні з неустойкою у формі пені, ні з іншими їх видами (наприклад, передбачених ч. 1 ст. 536, ч. 1 ст. 1048, ч.1 ст. 1061 ЦК України), оскільки проценти річних за прострочення є самостійною формою цивільно-правової відповідальності. Слід відмежовувати їх і від збитків. Більше того, судова практика негативно ставиться до можливості нарахування процентів річних та інфляційних втрат на суму збитків, оскільки застосування одного виду відповідальності на підставі іншої вбачається неправомірним;

5) відповідальність у вигляді процентів може застосовуватися не тільки у разі прострочення виконання грошового зобов'язання, а й в інших випадках неправомірного користування чужими грошовими коштами або ухилення від їх сплати. Зокрема, у разі застосування наслідків недійсного правочину з винної сторони може бути стягнена не тільки сума, одержана на виконання такого правочину, а й проценти річних за користування чужими коштами.

Відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України «...підставами звільнення сторони від цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язання є наявність випадку або непереборної сили». Слід мати на увазі, що коло обставин, визначених зазначеною стороною не є вичерпними, а може доповнюватися нормами інших законів. ЦК України не дає визначення випадку, яке необхідно розуміти як обставину, що не залежить від волі сторони, яка порушила зобов'язання. Що стосується непереборної сили, то вона визначається законодавцем з оглядом на «підстави зупинення перебігу позовної давності» – п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України, як надзвичайна або невідворотна за даних умов подія, через яку не можуть бути виконані умови цивільно-правового договору і, яка повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди за умови, що останній не міг її відвернути і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди.

До непереборної сили належать явища природи (землетруси, обвали, цунамі, снігові замети тощо) та деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, революції, страйки тощо). У комерційній діяльності непереборна сила часто називається форс-мажором. Непереборна сила настає за наявності хоча б однієї з названих ознак – надзвичайності або невідворотності, що значно розширює коло соціально-правових явищ, що підпадають під визначення непереборної сили.

§ 2. Поняття, форми та види відповідальності за порушення зобов'язання

Незважаючи на те, що питання про поняття цивільно-правової відповідальності в науці цивільного права є досить дискусійним, ми пропонуємо наступну дефініцію цивільно-правової відповідальності, а саме:

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає у застосуванні до осіб, винних в учиненні цивільного правопорушення, санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав та відшкодуванні заподіяних потерпілому збитків²⁵.

Основаними ознаками, які відрізняють цивільно-правову відповідальність від інших видів юридичної відповідальності є:

- по-перше, цивільно правова відповідальність має майновий характер навіть тоді, коли правопорушення зачіпає особисті немайнові права або спричиняє суб'єкту моральні страждання;

- по-друге, цивільно-правова відповідальність – це відповідальність одного рівного учасника цивільних правовідносин перед іншими (правопорушника перед потерпілим). Це пов'язано з тим, що чинне цивільне законодавство, регулює відносини між рівноправними автономними суб'єктами;

- по-третє, цивільно-правова відповідальність має комерційний характер, що означає відповідність розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди або збитків.

Під формою цивільно-правової відповідальності розуміється зовнішнє вираження тих додаткових обтяжень, що покладаються на правопорушника. Тому відповідальність може наставати в наступних формах:

- 1) відшкодування збитків кредитора;
- 2) матеріальне відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 3) сплата неустойки (штрафу, пені).

Відшкодування збитків є універсальною формою цивільно-правової відповідальності, що застосовується до порушника зобов'язання, як правило, незалежно від того, чи передбачена така форма відповідальності в договорі. Тому її називають загальною формою цивільно-правової відповідальності, на відміну від спеціальних форм, застосування

²⁵ Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. С. 107.

яких можливе лише у разі, якщо вони передбачені законом або договором.

У ч. 2 ст. 22 ЦК України визначено склад збитків, згідно з якою «...збитками є:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якщо її право не було порушене (упущена вигода)».

Водночас слід наголосити, що застосування цієї форми цивільно-правової відповідальності необхідно, щоб збиток у кредитора, як наслідок порушення зобов'язання, дійсно мав місце. Якщо він відсутній, то застосовуються спеціальні форми цивільно-правової відповідальності.

Норми чинного цивільного законодавства України передбачають можливість матеріального відшкодування моральної (немайнової) шкоди, яка згідно ч. 2 ст. 23 ЦК України «полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи”.

При цьому, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги

розумності і справедливості. Крім того, моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Наприклад, відшкодування поряд із збитками моральної шкоди за порушення зобов'язання передбачено ч. 3 ст. 700 ЦК України, «...якщо покупцеві не надано можливості негайно одержати повну і достовірну інформацію про товар у місці його продажу».

Сплата неустойки (штрафу, пені) полягає у переданні боржником, який порушив зобов'язання, кредиторів грошової суми або іншого майна (рухомого і нерухомого). При цьому, по-перше, «право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання» – ч. 1 ст. 550 ЦК України; по-друге, «сплата (передання) неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання» – ч. 2 ст. 552 ЦК України. Як приклад цієї форми відповідальності можна навести положення ч. 1 ст. 736 ЦК України, в якій закріплена відповідальність за прострочення виплати решти за прострочення виплати решти одержувачеві ренти.

Залежно від різноманітних критеріїв у цивільному праві здійснюється поділ цивільно-правової відповідальності на такі види:

- 1) договірну і недоговірну;
- 2) часткову, солідарну і субсидіарну (додаткову);
- 3) повну, обмежену і підвищену.

Залежно від підстав застосування розрізняють відповідальність договірну і недоговірну. Договірною вважається відповідальність у формі відшкодування збитків, сплати неустойки або позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, яке виникло з договору. Наприклад, за поставку товарів, що виявилися недоброякісними, постачальник сплачує покупцеві штраф у розмірі 20 відсотків від вартості цих товарів, повертає суму – вартість товарів, якщо вона була сплачена покупцем, а також відшкодовує витрати, яких зазнав покупець у зв'язку з проведенням експертизи, зберіганням, поверненням цього товару постачальнику тощо. Така відповідальність є договірною, бо вона настає за порушення обов'язків, які передбачені договором поставки.

Недоговірна відповідальність настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин. Ця відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом або нормативно-правовим актом, і як правило, виражається у формі відшкодування збитків.

Залежно від характеру розподілу відповідальності між суб'єктами зобов'язання з множинністю осіб розрізняють відповідальність часткову, солідарну і додаткову (субсидіарну).

Згідно ч. 1 ст. 540 ЦК України, “часткова відповідальність має місце тоді, коли в зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства”. При цьому, за часткової відповідальності кожна із зобов'язаних осіб відшкодовує збитки і сплачує неустойку пропорційно до розміру своєї частки спільного боргу.

Солідарна відповідальність, згідно ст. 541 ЦК України виникає у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання. Здебільшого солідарна вимога заявляється до того із солідарних боржників, який за своїм майновим станом здатний задовольнити майнові вимоги кредитора. Якщо потерпілий не отримає повного задоволення своїх майнових вимог від одного із солідарних боржників, він має право за тими ж правилами вимагати недоотримане з інших солідарних боржників, котрі залишаються перед ними відповідальними до повного задоволення його вимог. Можливість кредитора заявити вимоги про виконання обов'язку одночасно усім боржникам чи одному з них у повному обсязі сприяє належній охороні прав потерпілого.

Додаткова (субсидіарна) відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, а інший – додатковий (субсидіарний). Ця відповідальність забезпечує відповідальність правопорушника і тим самим посилює захист інтересів потерпілого. Додаткова (субсидіарна) відповідальність характеризується тим, що :

а) настає тільки у прямо передбачених законом або договором випадках;

б) є похідною від основної відповідальності;

в) покладається на осіб, що не є сторонами зобов'язання до моменту винесення рішення про притягнення їх до відповідальності;

г) не може перевищувати обсягу основної відповідальності;

д) диференціюється за підставами виникнення.

Залежно від розміру і обсягу стягнення розрізняють відповідальність повну, обмежену і підвищену.

Повна відповідальність передбачає обов'язок боржника (заподіювача) перед кредитором (потерпілим) відшкодувати збитки у повному обсязі. При цьому, не стосується як витрат, що їх зробив, втрат або пошкодження його майна, так і неодержаних кредитором доходів, які б він одержав, якби боржник виконав зобов'язання.

Обмежена відповідальність може бути встановлена за невиконанням або неналежне виконання зобов'язання і, як правило, обмежується розміром стягнення збитків сумою фактичної шкоди.

Підвищена відповідальність означає стягнення додаткових сум, крім суми збитків. Так, за втрату чи пошкодження книги, отриманої за договором безоплатного користування, винна особа повинна замінити її повною книгою або за узгодженням із власником на рівноцінну, або сплатити кратне грошове відшкодування її реальної вартості.

§ 3. Умови відповідальності за порушення зобов'язання

Визначальним для притягнення особи до відповідальності є наявність складу правопорушення, який включає такі елементи:

- 1) об'єкт;
- 2) об'єктивну сторону (яка описує як здійснення правопорушення);
- 3) суб'єкт;

4) суб'єктивна сторона (яка описує, чому вчинене правопорушення)²⁶.

Саме склад цивільного правопорушення є юридичним фактом, який порушує правовідносини між правопорушником і потерпілим та створює певні претензії потерпілого та обов'язки порушника відшкодувати шкоду, заподіяну протиправними діями. Проте для застосування заходів відповідальності до правопорушника необхідні відповідні умови, сукупність яких у науці цивільного права називаються складом цивільного правопорушення.

За загальним правилом для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність чотирьох взаємопов'язаних умов, а саме:

- 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи;
- 2) виникнення шкоди в результаті такої поведінки;
- 3) наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкодою, якої зазнала потерпіла сторона;

4) вини особи, яка заподіяла шкоду²⁷.

Таким чином, перші три умови-протиправність, шкода, причинний зв'язок належать до об'єктивної сторони у складі правопорушення, а четверта умова-вина належить до суб'єктивної сторони.

Протиправною вважається така поведінка особи, яка порушує як приписи закону, так і умови, визначених змістом зобов'язання. Наприклад, якщо за договором займу строк сплати встановленої грошової суми спливає 15 червня, то несплата цієї суми 14 червня є правомірною поведінкою, оскільки строк сплати боргу ще не настав і тим самим не відбулося порушення припису цивільного законодавства. У той же час, несплата вказаної суми 15 червня є правопорушенням,

²⁶ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. С. 326.

²⁷ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. С. 345.

тому що минув строк сплати боргу за зобов'язанням і тому має місце невиконання зобов'язання.

Слід зазначити, що протиправна поведінка може проявлятися як у вигляді протиправної дії (наприклад, постановка товарів неналежної якості), так і у вигляді протиправної бездіяльності (наприклад, прострочення виконання зобов'язання). При цьому, поведінка визнається протиправною незалежно від того, знав чи не знав правопорушник про неправомірності своєї поведінки.

Під шкодою розуміють зменшення або втрату (загибель) повного особистого чи майнового блага. Залежна від об'єкта правопорушення шкода може бути майновою, яка пов'язана з відповідними матеріальними втратами, або немайновою (наприклад, моральною) шкодою, яка пов'язана з особистими благами.

Одним із способів відшкодування майнової шкоди є відшкодування збитків. Збитками також називають грошовий вираз майнової шкоди. Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. При цьому, щоб стягнути з правопорушника зазначені збитки, потерпіла особа має довести їх наявність і розмір. Так, відповідно до вимог п.п. 2-4 ст. 623 ЦК України "...розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доводить кредитор".

Порушення особистих і майнових прав може спричинити виникнення у потерпілої особи моральної (немайнової) шкоди. І тому, згідно ч. 1 ст. 23 ЦК України така особа "...має право на відшкодування моральної шкоди, заподіяної внаслідок порушення її прав".

Під причинним зв'язком зазвичай мається на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, за якого одне з них з необхідністю породжує інше. Іншими словами, причинний зв'язок – це зв'язок, що об'єктивно існує між поведінкою боржника і наслідком, який настав. При цьому йдеться про безпосередній, прямий зв'язок, не спотворений іншими діями або бездіяльністю. Тобто, протиправна дія або бездіяльність заподіювача є причиною, а збитки, що виникли у

потерпілої особи, - наслідком протиправної поведінки правопорушника.

Вина – це таке психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Згідно абз. 1 ч. 1 ст. 614 ЦК України, «...особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом». У цивільному праві діє презумпція вини особи, яка вчинила правопорушення. Тобто відсутність власної вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. І тому боржник буде вважатися винним доти, доки не доведе свою невинність.

Іноді невиконання або неналежне виконання зобов'язання є наслідком винної поведінки обох сторін, тобто як боржника (потерпілого), так і кредитора, яке має назву «змішана вина». За змішаної вини суд відповідно до форми та міри вини сторін зобов'язання може зменшити розмір відповідальності. У той же час форма вини, як правило, не впливає на розмір відповідальності.

§ 4. Підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання

Відомо, що за порушення зобов'язання, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також порушення особистих майнових прав передбачена цивільно-правова відповідальність. Водночас цивільне законодавство передбачає і можливість звільнення від відповідальності. Таке звільнення відбувається у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок підстав, передбачених положеннями ч. 1 ст. 617 ЦК України, а саме:

- 1) «випадку»;
- 2) «непереборної сили».

Випадок – це така подія, яка могла б не статися, якби особа знала про настання такої події і могла їй запобігти. Отже, випадок – це подія, яку заздалегідь ніхто не може передбачати, а тому й запобігти.

Випадок має місце тоді, коли постає подія, незалежна від волі сторін, а психічний стан особи, яка порушила зобов'язання,

характеризується відсутністю її вини. За відсутністю вини немає й відповідальності, якщо тільки договором або законом не передбачена відповідальність без вини. Згідно абз. 1 ч. 1. ст. 617 ЦК України не вважається випадком, зокрема, «...недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів». Тобто ця норма має за мету спонукати сторони до обачливості у своїй діяльності.

Слід звернути увагу на те, що передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку не є обов'язком правопорушника. Саме тому внаслідок випадкового (безвинного) заподіяння шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється.

Перш ніж перейти до розгляду питання щодо непереборної сили, варто наголосити, що у більшості навчальних видань з цивільного права поняття непереборна сила та форс-мажор ототожнюється. У той же час в юридичній енциклопедії зазначено, що в правовій науці й практиці форс-мажорні обставини прийняти поділяти на непереборну силу і так званий юридичний форс-мажор. Оскільки чітко визначений та остаточний перелік форс-мажорних обставин у законі не встановлено, сторони мають максимально визначити в договорі перелік тих обставин, які вони вважають непереборною силою.

Непереборна сила – це обставина, що виключає цивільно-правову відповідальність боржника за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. Непереборна сила – це об'єктивна, надзвичайна та невідворотна природна, технологічна або інша подія (наприклад, землетрус, повінь, засуха, буря, велика аварія тощо), якій особа в даних умовах місця, часу та обстановки не має реальної можливості протистояти, внаслідок чого ця особа вимушено вчиняє дії чи бездіяльність, якими завдає шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства чи державі.

Непереборна сила порівняно з випадком є більшою підставою для звільнення від відповідальності, оскільки включає застосування мір відповідальності навіть у випадках, коли така відповідальність передбачена за випадкове заподіяння шкоди. Так, згідно ч. 1 ст. 922 ЦК України, «відповідальність

перевізника за затримку у відправленні транспортного засобу, що переводить пасажирів, або запізнення у прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення перевізник сплачує пасажирові штраф у розмірі, встановленому за домовленістю сторін, транспортними кодексами (статутами), якщо перевізник не доведе, що ці порушення сталися внаслідок непереборної сили, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника».

До юридичного форс-мажору відносять рішення вищих державних органів (наприклад, щодо заборони експорту чи імпорту, валютні обмеження тощо), війни, революції, повстання, масові заворушення, блокаду та інші. Враховуючи, що поняття такого форс-мажору не містить чіткого юридичного визначення, тому контрагенти, як правило, встановлюють випадки непередбачених обставин та їх правові наслідки в договірному порядку.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст поняття та види правопорушення.
2. Розкрити правові наслідки порушення зобов'язання.
3. Розкрити зміст поняття «цивільно-правова відповідальність».
4. Назвіть форми цивільно-правової відповідальності.
5. Назвіть види цивільно-правової відповідальності.
6. Розкрити склад правопорушення.
7. Назвіть умови притягнення особи до цивільно-правової відповідальності.
8. Назвіть підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та види порушення зобов'язання.
2. Правові наслідки порушення зобов'язання.
4. Поняття та форми цивільно-правової відповідальності.
5. Види цивільно-правової відповідальності.
7. Умови притягнення особи до цивільно-правової відповідальності.
8. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.

РОЗДІЛ 7

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР

§ 1. Поняття, функції та значення договору

Поняття договору є одним з основних дефініцій в цивільному праві та найбільш поширеним видом правочинів. Договір має багатовікову історію свого існування, у різні періоди розвитку суспільства відповідно змінювалися його значення та функції. Ще за часів Римської імперії юристи зазначали, що договори («contractus») є найбільш розповсюдженим джерелом виникнення цивільних зобов'язань і надавали їм особливого значення²⁸. Римське право мало цілісну й досконалу систему договірних конструкцій, в яких були визначені особливості укладання, зміна і розірвання договору.

Нині договір, поряд із правовими нормами, являє собою один з основних засобів регулювання суспільних відносин. Він використовується у різних сферах людської діяльності та різних галузях права. Розвиток ринкової економіки передбачає наявність розвинутої системи цивільно-правових договорів, які займають центральне місце в регулюванні відносин майнового обороту та обміну результатами праці. Свобода договору закріплена у п. 3 ч.1 ст. 3 та ст. 627 ЦК України, як одна з «загальних засад цивільного законодавства». Тобто, сторони є вільними в Україні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Цивільного кодексу України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. При цьому слід зазначити, що втілення спільного волевиявлення сторін договору можливе лише за умови забезпечення свободи договору як принципу, що гарантує відсутність зовнішнього впливу на його учасників. Система цивільно-правових договорів постійно розвивається, що є свідченням процесу загального розвитку соціального буття.

²⁸ Римське приватне право : підручник / відпов. ред. Р. А. Майданик, Є. О. Рябоконь. Київ : Алерта, 2023. С. 72.

Цивільний кодекс України представляє договори у двох його частинах, загальних положеннях, які стосуються «правочинів у цілому» – ст.ст. 202-236 ЦК України та у спеціальних нормах Книги п'ятої «Зобов'язальне право», які закріплюють загальні правила щодо договорів та окремих їх видів.

У сучасному цивільному праві договір розглядається в трьох правових значеннях:

1) як юридичний факт, що породжує підставу виникнення зобов'язальних правовідносин;

2) як зобов'язальні правовідносини, що виникли з цієї підстави;

3) як форму (документ), в якому фіксуються його умови.

У ч. 1 ст. 626 ЦК України дається законодавче визначення поняття договору як «...юридичного факту та підстави виникнення цивільного зобов'язання». У цьому розумінні договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на становлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Договір – це правомірна юридична дія. Як юридичний факт договорів включається в загальну систему юридичних фактів поряд з адміністративними актами, юридичними вчинками, подіями та іншими життєвими актами, з якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визначається недійсним.

Щоб договір як юридичний факт породжував правові наслідки, мають бути: наявність волі двох або більше сторін; певне об'єднання вольової спрямованості сторін (узгодженість волі); спрямованість волі сторін на досягнення певного правового результату (встановлення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків).

У зв'язку з тим, що договір передбачає наявність волі не одного, а двох чи більше сторін, він є, спираючись на вимоги ч.ч. 2-4 ст. 626 ЦК України, «залежно від кількості сторін – учасників договору, одностороннім, двостороннім або багатостороннім правочином».

Договір є одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони.

Договір є двостороннім, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони договору.

Договір є багатостороннім, якщо укладаються більш як двома сторонами, застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів.

Договір передбачає об'єднання волі двох або більше сторін, досягнення домовленості (консенсусу) між його учасниками. Неузгоджена воля не породжує виникнення договору. Воля та волевиявлення учасників договору формуються насамперед під впливом приписів норм права, які містять абстрактну модель взаємовідносин сторін. Договір є індивідуальним правовим актом в якому абстрактну модель відносин осіб, що окреслена в законі, наповнюється конкретним змістом. Сторони укладають договір для досягнення певної правової мети – одержання майна у власність або в користування, одержання конкретного результату робіт або послуг тощо. Договір є універсальним способом регулювання цивільно-правових відносин у першу чергу тому, що визначення змісту договору здійснюється його безпосередніми учасниками (контрагентами). Саме об'єднана воля сторін визначає характер і остаточний зміст будь-якого договору.

Договір може розглядатись не лише як юридичний факт, підстава виникнення цивільного зобов'язання, а й як відповідні зобов'язальні правовідносини. У цьому випадку поняття «договір» збігається з таким поняттям, як «договірне зобов'язання» або «зобов'язальні правовідносини». Для договору як цивільним правовідносинам характерні такі складові: відповідний суб'єкт правовідносин, об'єкт (матеріальні та нематеріальні блага та дії) і зміст (сукупність суб'єктивних прав та обов'язків сторін).

Термін «договір» нерідко застосовується і щодо самого документа, в якому містяться умови договору. У такому

розумінні може йтися про підписання договору, втрату або пошкодження договору тощо. Договір як документ має просту письмову або ускладнену (нотаріальну) форму, а також може мати електронний вигляд і підписуватися за допомогою електронного підпису.

У ЦК України норми, що застосовуються до договорів визначають поняття договору та умови його дійсності, права та обов'язки сторін договору, виконання договору, порядок укладення договору, його зміни та розірвання, припинення договору, наслідки недійсності договору.

У ст. 6 ЦК України вперше закріплено спеціально норму, що визначає співвідношення актів цивільного законодавства і договорів. Це співвідношення полягає в наступному:

1) «сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства»;

2) «сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами»;

3) «сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати своє відношення на власний розсуд, за винятком випадків передбачених законом: а) якщо в цих актах прямо вказано про неможливість відхилення від норм закону; б) якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту; в) якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає із суті відносин між сторонами».

Отже, унікальність договору як правового явища полягає у тому, що договір як спільне волевиявлення сторін, домовленість власне приватних осіб набуває характеру норми права, що забезпечується примусовою силою держави, і в свою чергу падає організованість, порядку і сталості економічним відносинам.

Слід зазначити, що значення цивільно-правового договору найяскравіше виявляється через його функції, до яких можна віднести:

- регулятивну функцію;
- ініціативну функцію;

- програмно-координаційну функцію;
- інформаційну функцію;
- гарантійну (забезпечувальну) функцію;
- захисну функцію²⁹.

Регулятивна функція договору – упорядковує цивільно-правові відносини у тих випадках, коли сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає «загальним засадам цивільного законодавства», викладеним у ч. 1 ст. 6 ЦК України.

Більш того, цей договір можна визнати пріоритетним способом регулювання, оскільки він базується на волі самих учасників правовідносин. Договір як регулятор містить певні правила, так звані міні-норми, що набувають сили для його учасників. Укладаючи договір, сторони повинні діяти відповідно до його умов, які передбачають, що кожна із сторін може вимагати певної поведінки від іншої.

Ініціативна функція договору – полягає в тому, що він є ініціативним актом, в якому сторони реалізують не лише їх рівність, правосуб'єктність, але і диспозитивність.

Програмно-координаційна функція договору – означає, що договір, по-перше, містить конкретну програму поведінки конкретних осіб (кредитора і боржника) в певних умовах, по-друге, програмує поведінку його учасників на чітко визначених координаційних (взаємоузгоджених) засадах, зв'язуючи сторони за їх взаємною згодою на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення (диспозитивності) та майнової самостійності.

Інформаційна функція договору – полягає в тому, що укладений сторонами і належним чином оформлений договір містить певну інформацію про права та обов'язки сторін. Крім того, інформація, яку містить договір, зокрема, щодо правового становища сторін договору, їх реквізитів може мати важливе значення для третіх осіб.

Гарантійна (забезпечувальна) функція договору – полягає в тому, що сторони укладаючи договір включають до нього

²⁹ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид. доп. і перероб. к. 1. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 307.

конкретні способи забезпечення належного виконання договірних зобов'язань які передбачені законом, так і встановлені самим договором. При цьому договір виконує гарантійну функцію незалежно від того, чи йдеться про спеціальні зобов'язальні договори, чи про включення забезпечувальних умов до змісту основного договору.

Захисна функція договору – полягає в застосуванні механізму захисту порушених прав шляхом визнання права, визнання договору недійсним, примусового виконання зобов'язання в натурі, відшкодування збитків, зміни або припинення правовідносин тощо.

§ 2. Зміст, умови та форма договору

Зміст будь-якого договору є права та обов'язки сторін, установлені ним. Зміст договору як підстави виконання цивільно-правового зобов'язання складають умови, на яких його укладено.

Згідно із ч. 1 ст. 628 ЦК України «..зміст договору становлять умови (пункту), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства». Тобто, з цієї норми випливає, що умови, які можна умовно віднести до першого виду, вільно визначаються сторонами та погоджуються ними, у той час як умови другого виду належать до обов'язкових і встановлюються відповідним законом. Наприклад, у договорі доручення, згідно ч. 2 ст. 1000 ЦК України, «...сторони можуть на власний розсуд визначати його істотні умови». Однак у договорі управління майном ч. 1 ст. 1035 ЦК України прямо визначає його істотні умови – «перелік майна, що передається в управління, та розмір і форма плати за управління майном».

Залежно від юридичного значення, у змісті договору слід вирізняти істотні, типові, звичайні та випадкові умови.

Звичайні умови договору не мають потреби в узгодженні сторін, оскільки вони імперативно передбачені у відповідних нормативно-правових актах і вступають у дію в момент укладання договору незалежно від волевиявлення сторін. Такими, здебільшого можуть бути умови про

Істотними є умов, що формують договір у цілому та його окремі види. У абз. 1 ч. 1 ст. 638 ЦК України закріплено загальне правило, що договір є укладеним, якщо «...сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору». У зв'язку з цим питання щодо істотних умов договору набуває принципового значення. Змістом будь-якого договору є права та обов'язки, установлені ним.

До істотних умов договору належать:

- 1) умови про предмет договору;
- 2) умови, що визначені законом як істотні або є необхідним для договорів даного виду;
- 3) усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

З цього випливає, що істотною умовою будь-якого договору завжди є його предмет. Саме предмет визначає правову природу договірної зобов'язання, що виникає внаслідок укладення договору, його належність до певної групи та виду договірних зобов'язань. У деяких випадках закон чітко визначає, які саме риси мають характеризувати предмет договору. Зокрема, у ч. 1 ст. 980 ЦК України зазначається, що «...предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси, які не суперечать закону і пов'язані з:

- 1) життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування);
- 2) володінням, користуванням і розпорядженням майном (особисте страхування);
- 3) відшкодуванням шкоди, завданої страхувальником (страхування відповідальності)».

До істотних належать також умови, що визначені законом як істотні, або такі, що є необхідними для договорів даного типу. У певних випадках закон прямо передбачає, які саме умови є істотними для договорів даного виду. Зокрема, істотними умовами договору комісії, за якими комісіонер зобов'язується продати або купити майно, є умови щодо цього майна та його ціни.

До істотних умов договору, згідно ЦК України, також належать усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди, набуває характеру не випадкової, а

самостійної умови договору, тобто такої, без якої договір не може вважатися укладеним.

У ст. 630 ЦК України закріплено типові умови договору, згідно яких договором може бути встановлено, що його «...окремі умови визначаються відповідно до типових умов договорів певного виду». При цьому уточнюється, якщо у договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовувати як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам ст. 7 Цивільного кодексу України.

Значення типових умов полягає в тому, що у разі тлумачення умов договору можуть враховуватися також типові умови (типові договори), навіть якщо «...в договорі немає посилання на ці умови» – ч. 2 ст. 637 ЦК України, «строк договору» – ст. 631 ЦК України та «ціну договору» – ст. 632 ЦК України. За загальним правилом строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки відповідно до договору. Договір набирає чинності з моменту його укладення, якщо інше не визначено законом або договором. Сторони можуть встановити, що умови договору застосовуються до відносин між ними, які виникли до його укладення. Закінчення строку договору не звільняє сторони від відповідальності за його порушення, яке мало місце під час дії договору.

Ціна в договорі встановлюється за домовленістю сторін. У випадках, встановлених законом, застосовуються ціни (тарифи, ставки тощо), які встановлюються або регулюються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Зміна ціни після укладення договору допускається лише у випадках і на умовах, встановлених договором або законом. Зміна ціни в договорі після його виконання не допускається. Якщо ціна у договорі не встановлена і не може бути визначена виходячи з його умов, вона визначається виходячи із звичайних цін, що склалися на аналогічні товари, роботи або послуги на момент укладення договору.

При цьому слід зазначити, якщо сторони не бажають укладати договір на звичайних умовах, вони можуть включити в

його зміст пункти, що скасовують чи змінюють звичайні умови, якщо останні визначені диспозитивною нормою.

Випадковими вважається ті умови договору, які хоча і не мають значення для укладення договору, але набувають юридичного значення лише у разі їх включення до самого договору (на противагу звичайним умовам, що стають обов'язковими у силу самого факту укладення договору). Як правило, випадковими умовами розглядаються питання, які або взагалі не врегульовані законодавством, або певним чином виходять за межу нормативно встановлених диспозитивних норм, але щодо яких існує домовленість сторін договору.

Таким чином, зазначена класифікація умов договору має не лише теоретичне, а й практичне значення, особливо тоді, коли йдеться про встановлення самого факту укладання договору. При цьому, всі умови (істотні, типові, звичайні, випадкові) після укладання договору стають однаково обов'язковими і сторони повинні їх дотримуватися.

Важливу роль при визначенні змісту договору відіграє тлумачення його «умов» – ст.ст. 213, 637 ЦК України. Під тлумаченням насамперед розуміється інтелектуально-вольова діяльність суб'єкта права щодо з'ясування та роз'яснення буквального значення слів і понять, що включені до юридичних текстів. Метою тлумачення договору є встановлення його дійсного змісту. В юридичній науці сформувалися дві основні теорії тлумачення договорів: теорія волевиявлення та теорія волі. Теорія волевиявлення ґрунтується на приматі формального вираження волі учасників договору. У цьому випадку основне значення має буквальне тлумачення тексту договору, його формальний зміст. Засадничим положенням теорії волі є ідея, що тільки узгоджена та справжня воля сторін може слугувати підставою виникнення цивільних прав та обов'язків, що впливають із договору. У зв'язку з цим у разі невідповідності тексту договору дійсній волі сторін необхідно брати до уваги саме волю учасників.

У ч. 1 ст. 637 ЦК України вказано, що «...тлумачення умов договору здійснюється відповідно до ст. 213 цього Кодексу, при цьому у разі тлумачення умов договору можуть враховуватися

також типові умови (типові договори), навіть якщо в договорі немає посилаання на ці умови».

Закріплений у ст. 213 ЦК України принцип тлумачення договору відноситься до теорії волі сторін. Відповідно до ч.ч. 3-4 зазначеної статті «...необхідно з'ясувати справжню волю сторін, для чого:

а) беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів;

б) порівнюються відповідні частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін;

в) з'ясовуються наміри сторін і цілі правочину, змісту попередніх переговорів, усталеної практики відносин між сторонами, звичаїв ділового обороту, подальшої поведінки сторін, тексту типового договору та інших обставин, що мають істотне значення».

З урахуванням ст. 213 ЦК України можна вважати, що зміст договору може бути витлумачений його сторонами, а на вимогу однієї або обох сторін суд може прийняти рішення про тлумачення змісту договору.

Відповідно до ч. 1 ст. 639 ЦК України «...договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом». При цьому, на вибір форми договору впливають загальні вимоги про форму правочину. Так, якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася. Якщо сторони домовилися укласти у письмовій формі договір, щодо якого законом не встановлена письмова форма, такий договір є укладеним з моменту його підписання сторонами. Якщо сторони домовилися про нотаріальне посвідчення договору, щодо якого законом не вимагається нотаріальне посвідчення, такий договір є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення.

Слід зазначити, що письмова форма через наявність доказів укладення договору більше гарантує права сторін у разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків. Відповідно нотаріально посвідчена форма договору є ще більш гарантованою ніж проста письмова.

Таким чином, письмова форма являє собою вираження волі сторін договору шляхом складання однойменного документа, що зафіксований їхнім підписам та скріплений печатками і відображає зміст договору. Необхідність дотримання письмової форми договору законом ставиться насамперед у залежність від їхнього суб'єктного складу та особливостей правового становища.

§ 3. Укладання, зміна і розірвання договору

Загальні положення про укладання, зміну і розірвання договору містяться в Главі 53 Книги п'ятої ЦК України. На підставі принципу свободи договору учасники цивільного обороту вільні у вирішенні питання щодо укладання договору. Отже, за загальним правилом не допускається примушення особи до укладання договору. Винятком є так звані обов'язкові договори, тобто ті, укладання яких є обов'язковим для певних учасників цивільного обороту. До обов'язкових договорів належать: «публічний договір» – ст. 633 ЦК України; «основний договір, який складений на підставі попереднього договору» - ст. 635 ЦК України та ін.

Укладання договору є процесом досягнення домовленості між сторонами, які виявили бажання укласти договір, істотних умов майбутнього договору та, у певних випадках, вчинення ними інших дій.

Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акценту) другою стороною. Тобто укладання договору проходить дві основні стадії: оферта та акцент, які є обов'язковими для всіх випадків укладання договору.

Оферта – це пропозиція однієї сторони (оферта) укласти майбутній договір. Усі дії осіб до моменту направлення пропозиції укласти договір, зокрема, переговори, переписка, складання протоколів про наміри тощо не породжують жодних правових наслідків. Ці переддоговірні дії набувають певного юридичного значення тільки «...у разі тлумачення змісту правочину» - ч. 3 ст. 213 ЦК України.

Ініціювати укладення договору шляхом здійснення оферти може кожна із сторін майбутнього договору. Однак не кожна пропозиція укласти договір вважається офертою, а лише та, що відповідає певним умовам.

Офертою визначається така пропозиція укласти договір, яка:

- 1) однозначно виражає намір особи, яка зробила пропозицію, укласти певний вид договору і вважати себе зобов'язаною у разі прийняття цієї пропозиції іншою особою;
- 2) містить істотні умови майбутнього договору;
- 3) спрямована до конкретної особи або кількох осіб.

У разі відсутності будь-якої з названих ознак пропозиція може розглядатися лише як виклик на оферту (пропозиція зробити оферту). Так, у ч. 2 ст. 641 ЦК України закріплено презумпцією, що «...реклама або інші пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є запрошенням робити пропозиції укласти договір, якщо інше не вказано у рекламі або інших пропозиціях».

Від запрошення робити пропозицію укласти договір необхідно відрізнити «публічну» оферту.

«Публічна» оферта – це пропозиція, що містить усі істотні умови майбутнього договору, в якому виражається воля особи, яка її зробила, укласти договір на вказаних умовах з будь-якою особою, яка відгукнеться.

До «публічної» оферти насамперед можна віднести пропозицію у газеті, по радіо або телебаченню тощо, про продаж точно зазначених товарів, виконання точно зазначених робіт, надання чітко зазначених послуг, адрес оферента. При цьому необхідно наголосити, що «публічній» оферті не притаманна така ознака як адресність пропозиції, тому що вона звернена не до конкретної особи, а до будь-кого, хто виявить бажання укласти запропонований договір.

На практиці встановлення сторони договору, яка зробила пропозицію укласти договір, має значення для визначення місця укладання договору. Якщо в самому договорі не вказано місця його укладання, договір вважається укладеним у місці проживання фізичної особи або за місцем знаходження юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено договором.

Акцепт – це відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття (акцепт) повинна бути повною і безумовною.

Отже, акцептом є позитивна відповідь на пропозицію укладення договору, тобто згода. Іноді особа, яка одержала оферту, погоджується укласти договір, але разом з тим пропонує свої зауваження щодо певних умов договору. Така відповідь не вважається акцептом, а являє собою відмову від одержаної пропозиції і водночас новою пропозицією особі, яка зробила попередню пропозицію.

Акцептом вважається тільки така згода, яка відповідає наступним умовам:

1) визначеності (відповідь має містити не тільки повідомлення про одержання оферти та заінтересованість пропозицією, а й вираження зобов'язання щодо прийняття оферти);

2) повноти (схваленню всього, що вказано в оферті);

3) безумовності (прийняттю пропозиції укласти договір без обумовлення будь-якими подальшими діями кожної із сторін).

Акцепт може бути виражений різними способами. Найбільш розповсюдженим та універсальним способом є письмова відповідь про прийняття пропозиції укласти договір на запропонованих умовах (підписання запропонованого проекту договору, повідомлення про згоду укласти договір листом, телеграфом, факсом або за допомогою інших засобів зв'язку). Крім того, акцептом вважається здійснення конклюдентних дій, тобто вчинення в межах строку для відповіді на оферту дій відповідно до вказаних у пропозиції умов договору, що однозначно засвідчують бажання особи укласти договір. Такі дії по суті спрямовані на виконання умов договору (наприклад, відвантаження товару, надання послуги, виконання роботи, сплату відповідної суми грошей тощо). Але необхідно зазначити, що прийняття пропозиції укласти договір шляхом вчинення конклюдентних дій може мати місце, якщо інше не вказано в оферті або не встановлено законом. Таке застереження зумовлено тим, що для прийняття виконання за договором оференту може знадобитися певний час (наприклад, для підготовки складських

приміщень, купівлі певного устаткування тощо). Іншими словами, offerent не завжди заінтересований у негайному виконанні договірної зобов'язання, а очікує тільки згоди на свою пропозицію укласти договір.

Як правило, акцепт не може виражатися мовчанням. Це впливає із «загальних положень про способи волевиявлення при здійсненні правочину» – ч. 3 ст. 205 ЦК України. Юридичне значення надається виявленню волі мовчанням лише у випадках, встановлених договором або законом. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 764 ЦК України, якщо «...наймач продовжує володіти та/або користуватися майном, після закінчення строку договору найму, то, за відсутності заперечень, наймодавець протягом одного місяця, договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором».

Оферта і акцепт зв'язують сторони, які їх направили, лише з моменту доведення їх до відома, відповідно, акцептанта чи offerenta. Це означає, що і пропозиція укласти договір, і відповідь на цю пропозицію можуть бути відкликані особою яка їх здійснила, до моменту або в момент одержання їх адресатом. Отже, особа, яка зробила пропозицію укласти договір іншій особі, зобов'язана певний час чекати відповіді на неї. Тривалість строку очікування відповіді та, відповідно, зв'язаності offerтою залежить від виду останньої. Так, існує offerта, «в якій вказаний строк для відповіді» – ч. 1 ст. 643 ЦК України і offerта, «в якій не вказаний строк для відповіді» – ч. 2 ст. 644 ЦК України. Якщо в пропозиції укласти договір вказано строк для відповіді, то договір є укладеним, якщо offerent одержав відповідь про прийняття пропозиції протягом зазначеного ним строку. У разі одержання відповіді про прийняття пропозиції укласти договір після закінчення вказаного строку, тобто із запізненням, «...offerent звільняється від відповідних зобов'язань» – ч. 1 ст. 645 ЦК України. У такому разі договір може бути укладений тільки за бажанням offerenta, якщо він не втратив інтерес до укладання договору. Відповідь про прийняття пропозиції укласти договір може надійти із запізненням не з вини особи, яка її направила, а наприклад, через затримку доставки кореспонденції підприємством зв'язку. У такому разі вважається, що відповідь про прийняття пропозиції укласти договір була дана своєчасно, і

договір є укладеним. Особа, яка зробила пропозицію укласти договір, звільняється від відповідних зобов'язань, якщо вона негайно повідомить особу якій направлено пропозицію, про одержання відповіді із запізненням у цьому разі відповідь, одержана із запізненням, вважається новою пропозицією.

Якщо в оферті не вказано строку для відповіді, то юридичне значення для вирішення питання про укладення договору має її форма. Так, якщо пропозицію укласти договір зроблено усно і в ній не вказаний строк для відповіді, договір є укладеним, коли особа, які зроблено пропозицію, негайно заявила про її прийняття. Якщо оферту надіслано в письмовій формі, договір є укладеним, коли особа, яка зробила пропозицію одержала відповідь протягом строку, встановленого актом цивільного законодавства, а якщо цей строк не встановлений – то протягом нормального необхідного для цього часу.

Прийняття пропозиції укласти договір може передувати стадія узгодження сторонами умов договору, на якій сторони вирішують спірні питання та намагаються узгодити ті умови договору, щодо яких виникли розбіжності. Ці розбіжності можна вирішити судом у випадках, встановлених за домовленістю сторін або законом.

За загальним правилом договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, та відповіді про прийняття цієї пропозиції. Однак, це правило може бути застосовано тільки до консенсуальних договорів, щодо яких закон не вимагає нотаріального посвідчення або державної реєстрації. Для укладання певних договорів (реальних договорів) окрім досягнення домовленості з усіх їх істотних умов необхідно, щоб одна із сторін передала другій майно або вчинила інші дії, передбачені актами цивільного законодавства. Учинення дій, необхідних для укладення договору, як правило, засвідчується певними документами, зокрема, актом приймання-передачі, складським документом, розпискою тощо. Отже, реальні договори (наприклад, договір позики) вважаються укладеними з моменту передання майна або вчинення певної дії. Якщо ж договір підлягає нотаріальному посвідченню або державній реєстрації, він є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення або

державної реєстрації. У разі необхідності нотаріального посвідчення та державної реєстрації договору він вважається укладеним з моменту його державної реєстрації.

Форма договору має відповідати «загальним положенням щодо форми правочину» – ст.ст. 205-209 ЦК України. Крім того, договір має укладатися у формі, встановленій законом для даного виду договору. У разі відсутності в законі спеціальних вимог щодо форми певного виду договору сторони можуть обрати будь-яку форму.

Порядок укладання договорів на біржах, аукціонах, конкурсах тощо має певну специфіку, що зумовлюється наявністю конкуренції при виборі контрагента. Особливості укладання таких договорів регулюються відповідними актами цивільного законодавства.

Договори, що укладаються на біржах, називаються біржовими операціями. Біржова операція являє собою купівлю-продаж, поставку та обмін тих товарів, які допущені до обігу на товарній біржі. Учасниками біржової операції можуть бути тільки члени біржі. Біржова операція підлягає реєстрації на біржі не пізніше наступного після її здійснення дня.

Укладенню договорів на аукціонах та конкурсах, як правило, передають певні процедури, а саме: повідомлення організатора аукціону (конкурсу) про його проведення, подача заявок учасниками аукціону (конкурсу), внесення його учасниками завдатку, проведення аукціону (конкурсу) з визначенням його переможця, складання та підписання протоколу аукціону (конкурсу). На аукціоні договір укладається з особою, яка в ході торгів запропонувала найвищу ціну. У разі проведення конкурсу договір укладається з особою, яка запропонувала найкращі пропозиції щодо умов конкурсу.

Важливе значення в цивільному праві має визначення порядку зміни і розірвання договору. Як правило, укладений договір припиняється його виконанням. При цьому договір має виконуватися відповідно до умов, узгоджених при його укладенні. Стабільність договорів забезпечується, зокрема, положенням чинного цивільного законодавства, відповідно до якого, якщо після укладення договору прийнятий акт цивільного законодавства, який встановлює інші правила регулювання

договірних відносин, ніж ті, що існували під час укладення конкретного договору, умови укладеного договору як правило, зберігають силу. Іншими словами, сторонам, які уклали договір, не потрібно змінювати його умови відповідно до положень нового акту цивільного законодавства. Однак, на практиці іноді виникають обставини, які потребують внесення змін до існуючого договору або навіть дострокового його розірвання.

Зміна умов договору або розірвання договору може розглядатися, по-перше, «як правовий наслідок порушення однією із сторін зобов'язання» – ч. 1 ст. 611 ЦК України; по-друге – «як етап розвитку зобов'язання» – ст. 651 ЦК України.

Згідно зі ст. 651 ЦК України, «...зміна або розірвання договору допускається:

1) лише за згодою сторін якщо інше не встановлено договором або законом;

2) за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом;

3) у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом».

Зазвичай будь-який договір може бути змінений або розірваний лише за згодою його сторін. У цьому відбивається принцип свободи договору, адже учасники цивільного обороту є вільними не тільки у вирішенні питань щодо укладення договору, вибору виду договору та визначення його умов. Особи, які досягли домовленості при укладенні договору, можуть також домовитися про зміну його умов або взагалі про дострокове розірвання договору. Деякі обмеження цього права сторін встановлюються законом, наприклад, у ст. 636 ЦК України щодо «договору на користь третьої особи». Так, з моменту вираження третьою особою намір скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати або змінити договір без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором або законом.

Зміна або розірвання договору за рішенням суду на вимогу однієї сторони або у разі односторонньої відмови від договору мають місце, якщо тільки це прямо передбачено в конкретному договорі або в законі щодо даного виду договору.

Тобто, у цих випадках тільки одна із сторін договору бажає його зміни або розірвання, друга ж сторона не дає згоди на це.

Зазвичай одна із сторін договору звертається до суду з вимогою про зміну або розірвання договору у разі його істотного порушення другою стороною. Істотним вважається таке порушення стороною договору, якщо внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору. Під час визначення критерії істотності порушення має значення співвідношення між розміром завданої шкоди та обсягом того блага, що могло бути одержано стороною у разі належного виконання зобов'язання контрагентом. Однак не тільки порушення договору може бути підставою для звернення однієї із сторін до суду з вимогою про зміну або розірвання договору. Така вимога може бути пред'явлена і в інших випадках за умов, що вони встановлені договором або законом. Так, згідно п. 1 ч. 2 ст. 834 ЦК України, «...позикодавець має право вимагати розірвання договору і повернення речі, якщо у зв'язку з непередбаченими обставинами річ стала потрібною йому самому».

Специфіка порядку зміни або розірвання договору у разі односторонньої відмови від нього полягає в тому, що сторона, яка виявила бажання відмовитися від договору, не звертається до суду, а лише повідомляє другу сторону про відмову від договору. Друга ж сторона набуває права оспорити таку відмову від договору в судовому порядку. Одностороння відмова від договору можлива тільки у випадках, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом. У чинному цивільному законодавстві норми, в яких закріплено право на односторонню відмову від певного виду договору зумовлено різними чинниками. По-перше, одностороння відмова від договору може бути правовим наслідком порушення договору (наприклад, ч. 1 ст. 766 ЦК України – «відмова наймача від договору найму, якщо наймодавець не передає наймачеві майно»). По-друге, право сторін на односторонню відмову від договору може зумовлюватися характером самого договору (наприклад, п. 1 ч. 1 ст. 1008 ЦК України – «право довірителя або повіреного на відмову від договору доручення»). По-третє, можливість односторонньої відмови від договору може залежати від порядку

визначення строку договору (наприклад, ч. 2 ст. 762 ЦК України – «при укладенні договору найму на невизначений строк»). Існують й інші обставини, за яких закон встановлює право сторони на відмову від договору.

Однією із підстав зміни або розірвання договору є істотна зміна обставин, якими сторони керувалися при укладанні договору. Істотною вважається така зміна обставин, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах. За цієї підстави договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із змісту зобов'язання. Якщо сторони не досягли згоди щодо приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або щодо його розірвання, договір може бути розірваний за рішенням суду на вимогу заінтересованою стороною за наявності одночасно таких умов: у момент укладання договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане; зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися; виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору; із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Згідно ч.ч. 3-4 ст. 652 ЦК України, «...якщо у разі істотної зміни обставин суд, на вимогу будь-якої із сторін, вирішує питання про розірвання договору». Як правило, договір у таких випадках не підлягає зміні. Тільки у виняткових випадках і за наявності одночасно зазначених вище умов допускається зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин за рішенням суду. Винятковими вважається випадки, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значне перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом.

Необхідно зазначити, що істотна зміна обставин не завжди може бути підставою для зміни або розірвання ризикових (алеаторних) договорів, при укладенні яких достеменно невідомо,

яка із сторін одержить вигоду і в якому розмірі. Зокрема, це стосується «договору страхування» - ч. 1 ст. 979 ЦК України.

При цьому, зміна або розірвання договору, оформлюється як додаткова угода до цього договору. Закон вимагає, щоб зміна або розірвання договору здійснювалися в такій самій формі, що й договір, який змінюється або розривається. Однак інші правила щодо оформлення змін або розірвання договору можуть встановлюватися договором або законом чи впливати із звичаїв ділового обороту.

Істотне значення у разі зміни або розірвання договору має встановлення моменту, з якого договір вважається зміненим чи припиненим. У разі зміни або розірвання договору за згодою сторін зобов'язання, що впливає з цього договору, змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не зумовлено характером його зміни. Якщо договір змінюється або розривається в судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили. У разі односторонньої відмови від зобов'язання частково або в повному обсязі договір вважається зміненим або розірваним, як правило, з моменту одержання контрагентом повідомлення про відмову однією із сторін від зобов'язання. Також договором або законом може встановлюватися інше. Наприклад, абз. 2 ч. 2 ст. 763 ЦК України передбачено, що «...кожна із сторін договору найму, укладеного на невизначений строк, може відмовитися від договору в будь-який час, письмово попередивши про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці». Тобто, такий договір припиниться лише зі спливом зазначеного строку, а обчислення строку починається з моменту одержання стороною письмового повідомлення про відмову другої сторони від договору.

У разі зміни договору зобов'язання не припиняється, а продовжує діяти. Відбувається лише зміна певних умов договору щодо предмета, місця та строків виконання тощо. Якщо ж відбулося розірвання договору зобов'язання сторін припиняється. При цьому правовий зв'язок між сторонами припиняється взагалі або

трансформується в обов'язок сторони, яка істотно порушила договір, відшкодувати другій стороні збитки, завдані розірванням договору.

§ 4. Види договорів

Розмаїття форм і видів договорів вимагає їх певної класифікації, здійснення якої дає можливість не лише виділити основні риси чи істотні ознаки того чи іншого договору, а й визначити його місце в системі цивільно-правових відносин. При цьому розрізняють класифікацію договорів як правочинів (загальна класифікація) і як договірних зобов'язань (спеціальна класифікація).

У цивільному праві на доктринальному рівні традиційно застосовуються два способи класифікації договорів:

1) дихотомії, тобто поділ договорів на два протилежні за значенням елементи;

2) направленості зобов'язання, яке породжується договором³⁰.

Зазвичай критеріями загальної класифікації договорів виступають дихотомічного характеру властивості, притаманні будь-яким чи переважній більшості договорів, а саме:

1) залежно від розподілу прав та обов'язків між сторонами договори поділяються на – односторонні, двосторонні та багатосторонні.

В односторонньому договорі одну сторону наділено лише правом вимоги, а іншу – лише «обов'язком задовольнити цю вимогу» (ч. 2 ст. 626 ЦК України), наприклад, «договір позики» – ч. 1 ст. 1046 ЦК України.

У двосторонньому договорі, яких у цивільному праві переважна більшість, «обидві сторони наділено взаємними правами та обов'язками» – ч. 3 ст. 626 ЦК України, наприклад, договір «купівлі-продажу» – ч. 1 ст. 655 ЦК України.

Різновидом двосторонніх договорів є договори багатосторонні, в яких «беруть участь більше ніж дві сторони, що

³⁰ Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид. доп. і перероб. к. 1. Київ: Юрінком Інтер, 2004. С. 294.

наділені взаємними правами та обов'язками» – ч. 4 ст. 626 ЦК України, наприклад, «договір про спільну діяльність» – ст. 1130 ЦК України.

2) залежно від наявності чи відсутності зустрічного задоволення договори поділяються на – відплатні та безвідплатні.

Відплатним слід визнавати договори, в яких одна сторона за виконання нею обов'язку повинна отримати відповідне відшкодування у формі грошей, інших майнових цінностей або у формі іншого зустрічного надання, наприклад, купівля-продаж, найму, підряду та ін. Договір є відплатним, якщо інше згідно, ч. 5 ст. 626 ЦК України, «не встановлено договором, законом або не випливає із суті договору». Більшість договорів є відплатними.

Безвідплатним визнається договір, за яким майнового відшкодування або іншого зустрічного надання за виконання зобов'язання не передбачено, наприклад, «договір дарування» – ч. 1 ст. 717 ЦК України.

3) залежно від моменту, з якого договір вважається укладеним, договори поділяються на – консенсуальні та реальні.

Консенсуальними є договори, які вважаються укладеними із моменту досягнення сторонами в належній формі згоди усіх його істотних умов, наприклад, договір купівлі-продажу, доручення, комісія та ін. Більшість договорів є консенсуальними.

Реальними є договори, в яких для виконання прав і обов'язків недостатньо досягнутої згоди, а необхідно ще обов'язкове передання контрагенту певного майна (речі) або вчинення іншої дії, наприклад, договори займу, зберігання, перевезення вантажу та ін.

4) залежно від досягнення юридичної мети договори поділяються на основні та попередні.

Основними є договори, які безпосередньо спрямовані на виникнення прав та обов'язків між учасниками конкретного договору.

Згідно з ч. 1 ст. 635 ЦК України, «попередні є договори, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором.

Водночас слід відмежовувати попередні договори від договорів (протоколів) про наміри, оскільки в останніх лише

встановлюється намір сторін у майбутньому вступити у договірні відносини, без обов'язку укласти договір у майбутньому.

5) залежно від того, хто має право вимагати виконання договору, вони поділяються на договори, які укладаються на користь контрагентів (сторін) та договори, які укладаються на користь третьої особи.

Договір, що укладається на користь контрагентів (сторін), вважається укладеним якщо воля учасників спрямована на задоволення власних інтересів і виконується на їх користь.

Договори на користь третьої особи є договір, в якому «...боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі» – ч. 1 ст. 636 ЦК України, наприклад, “договір страхування на користь третьої особи» – ч. 1 ст. 985 ЦК України.

Виконання договору на користь третьої особи може вимагати як особа, яка уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором або законом чи не вимагає із суті договору. При цьому, з моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати або змінити договір або законом.

б) залежно від наявності волі сторін на укладання договору, вони поділяються на договори, які укладаються з волі контрагентів та договори, які укладаються незалежно від волі контрагентів.

Договори, які укладаються з волі контрагентів, повністю залежать від досягнення домовленості між обома сторонами на основі їхнього вільного волевиявлення. Тобто, переважна більшість таких договорів відповідає загальним засадам цивільного законодавства, зокрема «принципу свободи договору» – п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК України.

Договори, які укладають незалежно від волі контрагентів, в окремих випадках мають поводитися певним чином і можуть бути зобов'язані укладати їх з відповідним контрагентом або з додержанням відповідних вимог.

Переважна більшість таких договорів мають характер публічного договору, тобто такого, за яким, відповідно до ч. 1 ст. 633 ЦК України, «...одна сторона – підприємець взяла на себе

обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться». При цьому, умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім тих, кому за законом надані відповідні пільги, а також підприємець не має права надавати переваги одному споживачеві перед іншим щодо укладення публічного договору, якщо інше не встановлено законом.

7) залежно від порядку укладення договору, вони поділяються на взаємопогоджені договори та договори приєднання.

Договір є взаємопогодженим, якщо при його укладанні сторони погодили між собою щодо кожної з умов договору і визначили його остаточний зміст.

Договором приєднання визнається договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах і який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. При цьому, друга сторона не може запропонувати свої умови договору. Договори приєднання використовуються стосовно регулювання переведення транспортом, страхування, побутового підряду та ін.

Спеціальна класифікація договорів, яка властива тільки цивільно-правовим договорам, також здійснюється з використанням різноманітних класифікаційних критеріїв. Наприклад, залежно від юридичної спрямованості на певний результат, виділяють чотири типи договорів, а саме:

- 1) договори, спрямовані на передання майна у власність;
- 2) договори, спрямовані на передання майна в користування;
- 3) договори, спрямовані на виконання робіт;
- 4) договори, спрямовані на передання послуг.

Наведена чотиричленна класифікація є найпоширенішою у вітчизняній цивільній літературі, яка буде розглянута у наступному розділі.

Водночас слід звернути увагу на те, що надані загальна класифікація та спеціальна кваліфікація не охоплюють усіх видів договорів тому, що цього непросто досягнути, по-перше, в силу відкритого переліку реально існуючих видів договорів; по-друге,

у зв'язку з постійної видозміни так званих непоіменованих (тобто, прямо не передбачених законом) договорів.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити зміст поняття «цивільно-правовий договір».
2. Охарактеризуйте правове значення договору.
3. Назвіть функції договору.
4. Назвіть зміст та умови договору.
5. Назвіть строк, ціну та форму договору.
6. Охарактеризуйте укладення, зміст і розірвання договору.
7. Назвіть види договорів.
8. Назвіть класифікацію договорів. .

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та правове значення договору.
2. Функції цивільно-правового договору.
3. Зміст та умови цивільно-правового договору.
4. Строк і ціна цивільно-правового договору.
5. Тлумачення умов цивільно-правового договору.
6. Форма цивільно-правового договору.
7. Укладення цивільно-правового договору (оферта, акцент).
8. Класифікація договорів.

РОЗДІЛ 8

ОКРЕМІ ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

§ 1. Договори, спрямовані на передання майна у власність

Серед різних видів договорів виділяються такі договори, які опосередковують передання майна у власність від однієї особи до іншої. Відповідно у відчужувача майна право власності припиняється, а в набувача – право власності виникає. До цієї групи договорів належать: договори купівлі-продажу, дарування, ренти, довічного утримання (догляду).

Договір купівлі-продажу, який укладається з приводу будь-якого майна, є найпоширенішим договором про набуття права власності. Різновидами цього договору є: «роздрібна купівля-продаж» – § 2 Глави 54 ЦК України, «найму-продажу» – ст. 705 ЦК України, «поставка» – § 3 Глави 54 ЦК України, «контрактація сільськогосподарської продукції» – § 4 Глави 54 ЦК України, «постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу» – § 5 Глави 54 ЦК України, «міна» – § 6 Глави 54 ЦК України.

Договір купівлі-продажу

Згідно ч. 1 ст. 655 ЦК України, за договором купівлі-продажу «...одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму».

Із зазначеної дефініції випливає, що метою договору купівлі-продажу є перенесення права власності на майно, яке є товаром, покупцеві. Договір купівлі-продажу, як правило, має одноразовий характер і укладається переважно на те майно, яке є в наявності і підготовлене для відчуження. При цьому, власникові не обов'язково особисто брати участь в укладенні цього договору. Він може здійснити ці повноваження через свого представника чи комісіонера.

За юридичними ознаками договір купівлі-продажу є:

1) консенсуальним, тобто права та обов'язки сторін виникають з моменту досягнення ними згоди за всіма істотними умовами у належній формі, а також можливість укладення реального договору. У цьому випадку необхідною умовою укладення договору буде передача майна, без чого договір буде вважатись неукладеним;

2) двостороннім, де права та обов'язки продавця кореспондують з правами та обов'язками покупця. У даному зобов'язанні обидві сторони є одночасно і кредитором, і боржником. З обов'язку продавця передати майно покупцю впливає право покупця вимагати від продавця такої передачі. Відповідно покупець зобов'язаний передати гроші у сплату ціни майна за договором продавцю, а продавець має право вимагати належного виконання цього обов'язку з боку покупця;

3) відплатним, оскільки передбачає, що за майно, передане продавцем покупцю, останній отримує зустрічне грошове надання. При цьому, обов'язковим повинно бути передача за отримана майно саме грошового еквівалента, а не будь-якого іншого майнового надання.

Сторонами договору купівлі-продажу є продавець і покупець. Це можуть бути як юридичні, так і фізичні особи. При цьому, обов'язковою умовою участі фізичних осіб стороною в договорі є наявність у них достатньої дієздатності.

Істотною умовою договору купівлі-продажу є предмет договору, яким згідно ч.ч. 1-3 ст. 656 ЦК України «...може бути:

1) товар, який є у продавця на момент укладання договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому;

2) майнові права, до яких застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не впливає із змісту або характеру цих прав;

3) право вимоги, якщо вона не має особистого характеру, а також застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом».

Крім того, у ч. 4 зазначеної статті окремо як предмет договору купівлі-продажу виділено валютні цінності та цінні папери.

Необхідно наголосити, що важливим при визначенні предмета договору купівлі-продажу згідно ст.ст. 669, 671, 673, 675, 677, 682, 691, 692, 696 ЦК України, є не лише вид майна, а й інші характеристики, «...такі як:

- кількість товару (встановлюється у відповідних одиницях виміру або грошовому вираженні);

- асортимент товару (продавець зобов'язаний передати покупцеві товар в асортименті за видами, моделями, розмірами, кольорами або іншими ознаками, погодженими сторонами);

- якість товару (продавець повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору);

- гарантії якості товару (товар, що передається покупцеві, має відповідати вимогам щодо якості товару в момент його передання; договором або законом може бути встановлений строк, протягом якого продавець гарантує якість товару);

- строк придатності товару (законом або іншими нормативно-правовими актами може бути встановлений строк, зі спливом якого товар вважається непридатним для використання за призначенням; продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, на який встановлено строк придатності, з таким розрахунком, щоб він міг бути використаний за призначенням до закінчення цього строку);

- комплектність товару (продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, що відповідати умові договору щодо комплектності);

- тару та упаковку (на продавця покладається обов'язок передати покупцеві товар у тарі та/або в упаковці, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання);

- ціну товару (повинно бути обов'язково визначена в договорі шляхом досягнення щодо цього обоюдної згоди);

- оплату товару (покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття або прийняття товаророзпорядчих документів на нього, якщо договором або актами цивільного законодавства не встановлено інший строк оплати товару);

- страхування товару (договором може бути встановлений обов'язок продавця або покупця застрахувати товар)».

Форма договору купівлі-продажу є необхідною умовою дійсності правочину, передумовою виникнення відповідних

зобов'язань. І тому договір купівлі-продажу, як і будь-яка інша цивільно-правова угода, укладається відповідно до загальних вимог ЦК України, тобто в усній чи письмовій формі.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 206 ЦК України «...усно можуть вчинятися правочину, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, а також правочини на виконання договору, укладеного в письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону».

Відповідно до вимог ст. 208 ЦК України «...у письмовій формі належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою;
- 3) правочини фізичних осіб між особою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неподаткового мінімуму доходів громадян».

Крім того, ч. 1 ст. 209 ЦК України передбачено, що «...правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін», а в ч. 1 ст. 210 зазначено, що «...правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом». Наприклад, у ст. 657 ЦК України закріплено, що «...договір купівлі-продажу земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, житлового будинку (квартири) або іншого нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації».

Зміст договору купівлі-продажу становлять взаємні права та обов'язки кожної із сторін. Особливістю цього договору є те, що права однієї сторони співвідносяться з обов'язками іншої сторони таким чином, що відповідному обов'язку кореспондується відповідне право покупця і навпаки. Безумовно, найважливішим обов'язком продавця є передача проданого майна у власність покупця, а останній набуває право вимагати передачі йому цього майна. У свою чергу покупець зобов'язаний сплатити обумовлену ціну за майно, а продавець набуває права вимагати оплати проданого майна.

Договір дарування

Згідно ч. 1 ст. 717 ЦК України, за договором дарування «...одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність».

Метою договору дарування є намір особи (дарувальника) передати майно безоплатно. Тим самим договір дарування спрямований на припинення права вчасності у дарувальника і виникнення права власності у обдарованого. Водночас, договір, згідно ч. 2 ст. 717 ЦК України, не є дарування, «якщо обдаровуваний зобов'язується при цьому вчинити на користь дарувальника будь-яку дію майнового характеру».

За юридичними ознаками договір дарування є :

1) одностороннім. Як правило, з його укладенням у сторін не виникають взаємні або кореспондовані односторонні обов'язки. Проте з одного боку, потрібна передача дарувальником майна (дарунку) або майнового права, а з іншого - згода обдаровуваного на прийняття майна (дарунку);

2) безоплатним, у той же час це не означає відсутність зустрічних обов'язків певного характеру;

3) реальним, він укладається і виконується у момент передачі майна (дарунка) і, як правило, не породжує зобов'язань;

4) консенсуальним, коли момент його виконання не збігається із моментом його укладання. Консенсуальність можлива за умови письмової та нотаріально посвідченої форми договору. При консенсуальному договорі, у відповідності до ч. 2 ст. 723 ЦК України, «обдарований має право вимагати від дарувальника передання дарунка або відшкодування його вартості, а дарувальник зобов'язаний його передати».

Сторонами у договорі дарування відповідно до ч. 1 ст. 720 ЦК України «...можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава України, Автономна Республіка Крим, територіальна громада», а ч. 1 ст. 717 ЦК України вказує, що «...сторони у такому договорі іменуються дарувальник і обдарований».

За загальними вимогам вони повинні бути правоздатні та особливо дієздатні, що впливає на можливість самостійно бути стороною у договорі дарування.

При цьому слід мати на увазі, що ніхто не може щось подарувати іншій особі без її згоди, а також те, що договір дарування може мати місце лише за життя дарувальника. У випадку, «якщо до настання строку (терміну) або відкладеної обставини, встановленої договором дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, дарувальник або обдарований помре, договір дарування» – згідно ч. 3 ст. 723 ЦК України, – «припиняється».

У договорі дарування може брати участь й третя особа, на користь якої дарувальник встановив певне право майнового чи зобов'язального характеру, яка іменується вигодонабувач. Він має самостійні права пише у тому разі, коли обдарований прийняв дарунок, що свідчить про його згоду бути зобов'язаним щодо вказаних у договорі дарування третіх осіб.

Юридичні особи виступають сторонами у договорі дарування в межах своєї дієздатності та відповідно до їх установчих документів і закону. Однак «...це положення не поширюється на право юридичної особи укласти договір пожертви» – ст.ст. 729-730 ЦК України.

Істотною умовою договору дарування є умова про його предмет. Згідно ст. 718 ЦК України, «...предметом договору дарування можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, а також нерухомі речі та майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому».

Слід зазначити, що з предметом договору дарування пов'язано ряд особливих властивостей, зокрема на відміну від договору купівлі-продажу дарувальник за договором дарування не зобов'язаний додержуватися всіх існуючих вимог до його якості, комплектності тощо, а також не зобов'язаний виправляти недоліки прийнятого дарунку або зазнавати витрат, пов'язаних з їх виправленням, або обмінювати на якісну річ. Проте дарувальник, відповідно до вимог ч. 1 ст. 721 ЦК України, «...зобов'язаний інформувати обдарованого про відомі йому недоліки речі або її особливі властивості, які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна як самого обдарованого, так і інших осіб».

Вимоги щодо форми договору дарування встановлені ст. 719 ЦК України та визначаються загальними правилами цивільного законодавства про «форму правочинів» – ст.ст. 205-210 ЦК України.

Форма договору дарування укладається залежно від правового режиму його предмета, а саме:

1) дарування предметів особистого користування та побутового призначення – в усній формі;

2) дарування нерухомої речі – у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню;

3) дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому – у письмовій формі. У разі недодержання письмової форми цей договір є нікчемним;

4) дарування рухомих речей, які мають особливу цінність – у письмовій формі;

5) дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню.

Зміст договору дарування становлять права та обов'язки його сторін – дарувальника і обдарованого. При цьому зміст залежить від того, є договір дарування реальним або консенсуальним. Як правило, реальний договір дарування не породжує ніяких зобов'язальних відносин і тому мова може йти лише про зобов'язання, яке виникає із консенсуального договору дарування.

Головним обов'язком дарувальника, згідно п. 3 ст. 722 ЦК України, є «...передання дарунка обдарованому, без його попередньої згоди та якщо обдаровуваний негайно не заявить про відмову від його прийняття».

У той же час дарувальник має право:

1) ч. 1 ст. 724 ЦК України: “відмовитися від передання дарунка у майбутньому, якщо після укладання договору його майновий стан істотно погіршився”;

2) ч. 1 ст. 725, ч. 1 ст. 726 ЦК України: “вимагати від обдаровуваного виконання покладеного на нього обов'язку на

користь третьої особи або утриматися від її вчинення, якщо це передбачено договором”;

3) вимагати розірвання договору дарування протягом одного року у випадках, передбачених ст. 727 ЦК України.

Обдарований, згідно ч.1 ст. 725, ч.1 ст. 726 ЦК України, зобов’язаний:

1) «належним чином дбати про річ, що становить історичну, наукову, культурну цінність»;

2) «виконувати обов’язок на користь третьої особи, якщо це передбачено у договорі”.

У свою чергу норми ч. 2 ст. 723 ЦК України та ч. 2 ст. 724 ЦК України встановлюють права обдаровуваного:

1) «відмовитися від прийняття дарунка на підставі договору дарування з обов’язком передати дарунок у майбутньому»;

2) «вимагати відшкодування шкоди у разі, якщо дарувальник не сповістив про недоліки та особливості речі, що призвело до заподіяння шкоди при володінні та користуванні дарунком»;

3) «вимагати у разі настання строку (терміну) або відкладальної обставини, встановлених договором дарування з обов’язком передати дарунок у майбутньому, від дарувальника передання дарунка або відшкодування його вартості».

Договір ренти

Згідно ч. 1 ст. 731 ЦК України, за договором ренти «...одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов’язується періодично виплачувати одержувачеві решту у формі певної грошової суми або в іншій формі».

Мета договору ренти полягає у виплаті одержувачу ренти рентного доходу взамін на передачу ним майна у власність платнику ренти. Тобто джерелом утворення рентного доходу виступає те майно, яке відчужується під виплату ренти. При цьому, ч. 1 ст. 737 ЦК України встановлює, що «...рента може виплачуватися у грошовій формі або шляхом передання речей, виконання робіт або надання послуг».

За юридичними ознаками договір ренти є:

1) одностороннім, внаслідок того, що правами в ньому переважно наділений одержувач ренти, а обов'язками – платник ренти, основним з яких є сплата ренти;

2) реальним, оскільки для його укладання обов'язкового є передача майна;

3) відплатним, оскільки взамін передачі майна виплачується рента.

Сторонами договору ренти, можуть бути фізичні або юридичні особи, які іменується одержувач ренти і платник ренти.

Одержувач ренти – це, як правило, особа, що відчужує майно у власність платника ренти взамін на виплату ренти. Одержувачем ренти також може бути й третя особа (вигодонабувач), на користь якої відчужувачем майна встановлено таке право вигоди. З моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати або змінити договір без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 3 ст. 636 ЦК України).

Платник ренти – це особа, яка маючи абсолютні правомочності власника, зобов'язана виплачувати ренту одержувачу ренти.

Істотною умовою договору ренти є його предмет, тобто майно. При цьому, чинне законодавство не встановлює, яке саме майно може бути предметом договору ренти. Як правило, за цим договором може передаватися будь-яке рухоме та нерухоме майно, будь-які матеріальні та нематеріальні активи, а також цінні папери. Згідно з ч. 2 ст. 734 ЦК України, «...якщо договором ренти встановлено, що одержувач ренти передає майно у власність платника ренти за плату, до відносин сторін щодо передання майна застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, а якщо майно передається безоплатно - положення про договір дарування, якщо це не суперечить суті договору ренти».

Майно передається у власність платника ренти за таких умов:

1) одержувач ренти повинен мати повноваження на відчуження майна, що є предметом договору ренти, які

опосередковуються наявністю у нього статусу власника цього майна;

2) платник ренти повинен мати право на прийняття майна, що є предметом договору ренти, у власність;

3) майно для того, щоб стати предметом договору ренти, не повинен бути обмежене у цивільному обігу.

Відповідно до вимоги ч. 1 ст. 732 ЦК України, "...договір ренти укладається у письмовій формі і підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню". Крім того, договір, що передбачає відчуження нерухомого майна під виплату ренти, підлягає також державній реєстрації.

Зміст договору ренти становлять права та обов'язки сторін договору, що дозволяє одержувачу ренти вимагати певної поведінки від платника ренти, визначеної між ними договором ренти.

При цьому, ст. 741 ЦК України, ч. 1 ст. 742 ЦК України, ч. 1 ст. 743 ЦК України, ч. 3 ст. 735 ЦК України регламентовані зобов'язання платника ренти:

1) періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі;

2) застрахувати ризик невиконання ним своїх обов'язків договором ренти;

3) розраховуватися з одержувачем ренти у разі пред'явлення останнім вимоги про розірвання договору ренти з приводу невиконання умов договору ренти;

4) нести ризик випадкового знищення або випадкового знищення або випадкового пошкодження майна, переданого безоплатно під виплату безстрокової ренти;

5) виплачувати у разі випадкового знищення або випадкового пошкодження майна, переданого під виплату ренти на певний строк, ренту до закінчення строку виплати на умовах, встановлених договором ренти.

Платник ренти, згідно з ч. 1 ст. 739 ЦК України та ч. 2 ст. 742 ЦК України, має право:

1) «відмовитися від договору безстрокової ренти»;

2) «вимагати відповідно припинення зобов'язання щодо виплати ренти або зміни умов її виплати у разі випадкового

знищення або випадкового пошкодження майна, переданого за плату під виплату безстрокової ренти».

У свою чергу, одержувач ренти, у відповідності до ч. 3 ст. 739 ЦК України, зобов'язаний «прийняти письмову відмову платника безстрокової ренти від договору за умови повного розрахунку між ними». Але, крім цього, він також має відповідний обсяг прав, визначених ст.ст. 735, 740 та 743 ЦК України:

1) «вимагати від платника ренти виплачувати ренту на умовах і в строк, передбачені договором ренти»;

2) «вимагати виплати ренти забезпеченням шляхом страхування ризику невиконання ним своїх обов'язків за договором ренти»;

3) «вимагати виплати ренти до закінчення дії строкового договору ренти незалежно від того, знищено або пошкоджено майно, передане під її виплату»;

4) «на розірвання укладеного безстрокового договору ренти у випадках, передбачених»;

5) «на розірвання договору ренти також в інших випадках, встановлених договором ренти».

Договір довічного утримання (догляду)

Згідно ч. 1 ст. 744 ЦК України, «...за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та(або) доглядом довічно».

Мета договору довічного утримання (догляду) полягає у належному виконанні його сторонами (набувачем і відчужувачем) їх зобов'язань відповідно до умов договору та актів цивільного законодавства.

За юридичними ознаками договір довічного утримання (догляду) є:

1) одностороннім, оскільки за договором лише одна сторона-набувач наділений обов'язками, а друга сторона-відчужувач має лише права;

2) реальним, оскільки момент укладення договору довічного утримання (догляду) пов'язаний з передачею майна;

3) відплатним, оскільки набувач отримує у власність визначене договором майно, а відчужувач – необхідне утримання у вигляді відповідних матеріальних благ і послуг. При цьому цивільне законодавство не передбачає, щоб вартість переданого відчужувачем майна була еквівалентною вартості наданого набувачем утримання.

Сторонами договору довічного утримання (догляду) є відчужувач і набувач. Згідно ч.ч. 1-2 ст. 746 ЦК України, «відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути фізична особа незалежно від її віку та стану здоров'я, а набувачем може бути повнолітня дієздатна фізична особа або юридична особа». Крім того, у ч. 4 ст. 746 ЦК України встановлено, що «зазначений договір може бути укладений відчужувачем на користь третьої особи», тобто в договірні відносини, поряд з відчужувачем, вводиться новий учасник-отримувач платежів (послуг із догляду). І тому, якщо договір довічного утримання (догляду) укладається на користь третьої особи, остання повинна бути чітко вказана в договорі.

Істотними умовами договору довічного утримання (догляду) є умова про предмет, тобто майно, що передається відчужувачем набувачу у власність та оцінка матеріального забезпечення відчужувача. При цьому, об'єктами цього договору можуть бути: житловий будинок, квартира або їх частина, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність. Оскільки договір довічного утримання (догляду) спрямований на передачу майна у власність, то відповідно це майно має належати відчужувачу на праві приватної власності. Крім того, набувач не має права до смерті відчужувача продавати, дарувати, міняти майно, укладати щодо нього договір застави, передавати у власність іншій особі на підставі іншого правочину.

Слід зазначити, що матеріальне зобов'язання (у натуральній та грошовій формі) та догляд є основним обов'язком набувача за договором. І тому в договорі довічного утримання

(догляду) має бути обов'язково вказана грошова оцінка відчужуваного майна, яка визначається за погодженням сторін, а також конкретні види грошового і матеріального забезпечення та строки його надання.

У зв'язку із специфікою предмета та порядку набуття прав власності, потребою гарантувати належне виконання зобов'язань набувачем та забезпечити можливість захисту прав та інтересів відчужувача вітчизняний законодавець встановив особливі вимоги щодо форми договору довічного утримання (догляду). Відповідно до вимоги ч.ч. 1–2 ст. 745 ЦК України, “договір довічного утримання (догляду) укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню, а якщо згідно договору передається набувачеві у власність нерухоме майно та підлягає державній реєстрації”.

Зміст договору довічного утримання (догляду) становлять права відчужувача та обов'язки набувача.

Відчужувач має право вимагати від набувача:

1) надання йому належного утримання у вигляді матеріального забезпечення та догляду;

2) забезпечення його житлом у будинку (квартирі), якій йому передано, якщо це передбачено договором.

Набувач зобов'язаний:

1) надавати всі види матеріального забезпечення та всі види догляду (опікування), які передбачені договором;

2) забезпечити відчужувача або третю особу житлом у будинку (квартирі), який йому переданий за договором;

3) у разі смерті відчужувача поховати його, навіть якщо це не було передбачено договором.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у власність.

2. Охарактеризуйте договір купівлі-продажу.

3. Охарактеризуйте договір дарування.

4. Охарактеризуйте договір ренти.

5. Охарактеризуйте договір довічного утримання (договору).

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у власність
2. Договір купівлі-продажу.
3. Договір дарування.
4. Договір ренти.
5. Договір довічного утримання (договору).

§ 2. Договори, спрямовані на передання майна у користування

Слід зауважити, що майно може передаватися однією особою іншій не тільки у власність, а й у користування. При цьому, найпоширенішим зобов'язанням з передачі майна у користування є договір найму. У чинному законодавстві України та правничій літературі поряд з терміном «найм» широко вживаються терміни «оренда», «прокат», «лізинг» «позичка», якими позначаються однорідні за своєю юридичною природою договори, кожен з яких має певні особливості, обумовлені предметом найму. Тобто особливості оренди окремих видів майна можуть встановлюватися законами.

Крім загальних положень про договір найму (оренди) Глави 58, 59, 60 ЦК України містить спеціальні норми, якими регулюються окремі види договорів найму (оренди), до яких відносяться:

- «договір прокату»;
- «договір найму (оренди) земельної ділянки»;
- «договір найму будівлі або іншої капітальної споруди»;
- «договір найму (оренди) транспортного засобу»;
- «договір лізингу»;
- «договір найму (оренди) житла»;
- «договір позики».

Договір найму (оренди)

Згідно ч. 1 ст. 759 ЦК України, «...за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати

наймувачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк».

Метою договору найму (оренди) є забезпечення передання власником майна або особи, якій належать майнові права, у тимчасове користування.

За юридичними ознаками договір найму (оренди) є:

1) двостороннім, оскільки кожна зі сторін договору (наймодавець) і наймач набуває прав і стає взаємно зобов'язаною, тобто несе обов'язки на користь іншої сторони;

2) реальним, оскільки договір вважається укладеним з моменту фактичної передачі речі в найм;

3) консенсуальним, оскільки договір вважається укладеним з моменту досягнення між сторонами згоди за всіма його істотними умовами;

4) відплатним, оскільки наймодавець за виконання своїх обов'язків з передачі майна у володіння та користування наймачу повинен отримати від останнього орендну плату, розмір якої встановлюється договором.

Сторонами договору найму (оренди) є наймодавець (орендодавець) і наймач (орендар). За загальним правилом наймодавцями можуть бути будь-які фізичні та юридичні особи, які повинні володіти правоздатністю та дієздатністю у повному обсязі. Крім цього, на підставі положень, що містяться у ч.ч. 1-2 ст. 761 ЦК України, “наймодавцем може бути власник майна або особа, якій належать майнові права, а також особа, уповноважена на укладення договору найма”. При цьому, щодо особи наймача, то чинне законодавство не передбачає будь яких обмежень.

Істотною умовою договору найму є умова про предмет. Згідно ст. 760 ЦК України, «...предметом договору найму може бути:

1) річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ);

2) майнові права».

Також законом можуть бути встановлені види майна, що не можуть предметом договору найму. Це означає, що предметом найму може бути будь-яке майно, крім того, що обмежене у цивільному обігу та сферою застосування.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 639 ЦК України, «...договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом, тобто договір найму (оренди) укладається в усній або письмовій формі».

Зміст договору найму (оренди) становлять права та обов'язки сторін договору, тобто наймодавця і наймача.

Обсяг зобов'язань наймодавця закріплений у ч. 1 ст. 765, ч. 1 ст. 767, ч. 1 ст. 768, ч. 2 ст. 769, ч. 2 ст. 776 ЦК України:

1) «передати наймачеві майно негайно або у строк, встановлений договором найму»;

2) «передати наймачеві річ у комплекті і у стані, що відповідають умовам договору найму та її призначенню»;

3) «попередити наймача про особливі властивості та недоліки речі, які йому відомі і які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна наймача або інших осіб або призвати до пошкодження самої речі під час володіння та/або користування нею»;

4) «гарантувати якість речі протягом всього строку найму»;

5) «повідомити наймача про всі права третіх осіб на річ, що передається у найм»;

6) «провести капітальний ремонт речі, переданої у найм, за свій рахунок, якщо інше не встановлено договором або законом».

Права наймодавця, у свою чергу встановлені ч. 2 ст. 773, ч. 2 ст. 779, ч. 1 ст. 782, ч. 1 ст. 783, ч. 2 ст. 785 ЦК України:

1) «вимагати розірвання договору та відшкодування збитків у разі, якщо наймач володіє та/або користується річчю, переданою йому у найм, не за її призначенням або з порушенням умов договору найму»;

2) «вимагати відшкодування завданих йому збитків у разі неможливості відновлення речі»;

3) «відмовитися від договору найма і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за найм речі протягом трьох місяців підряд»;

4) «вимагати розірвання договору найму: якщо наймач володіє та/або користується річчю всупереч договору або призначенню речі; без дозволу наймодавця передав річ у

володіння та/або користування іншої особою; своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі; не приступив до проведення капітального ремонту речі, якщо обов'язок проведення капітального ремонту був покладений на наймача»;

5) «вимагати від наймача сплати неустойки у розмірі подвійної плати за найм речі за час прострочення».

Слід зазначити, що виходячи з вимог ч. 4 ст. 762, ч. 1 ст. 766, ч. 2 ст. 768, п. 1 ст. 779, ч. 1 ст. 780 ЦК України, наймач, у свою чергу, також має зобов'язання:

1) «вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася»;

2) «вимагати від наймодавця передання майна і відшкодування збитків, завданих затримкою; відмовитися від договору найму і вимагати відшкодування завданих йому збитків»;

3) «за своїм вибором вимагати: заміни речі, якщо це можливо; відповідного зменшення розміру плати за найм речі; безоплатного усунення недоліків речі або відшкодування витрат на їх усунення; розірвання договору і відшкодування збитків, які були йому завдані»

4) «усунути погіршення речі, які сталися з його вини»;

5) «відшкодувати шкоду, завдану третім особам у зв'язку з володінням та/або користуванням річчю, переданою у найм».

З іншого боку, згідно ч. 4 ст. 762, ч. 1 ст. 766, ч. 2 ст. 768, ч. 2 ст. 769, ч. 3 ст. 773, ч. 1 ст. 774, ч. 1 ст. 775, ч. 3 ст. 776, ч.ч. 1-2 ст. 777, ч.ч. 1-3 ст. 778, ч.ч. 1-2 ст. 784 ЦК України, наймач наділений наступними правами:

1) «вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася»;

2) «вимагати від наймодавця передання майна і відшкодування збитків, завданих затримкою, відмовитися від договору найма і вимагати відшкодування завданих йому збитків».

3) «за своїм вибором вимагати: заміни речі, якщо це можливо; відповідного зменшення розміру плати за найм речі; безоплатного усунення недоліків речі або відшкодування витрат

на їх усунення; розірвання договору і відшкодування збитків, які були йому завдані»;

4) «вимагати зменшення розміру плати за найм речі або розірвання договору та відшкодування збитків, якщо наймодавець не повідомив наймача про всі права третіх осіб на річ, що передається у найм»;

5) «змінювати стан речі, переданої йому у найм, лише за згодою наймодавця»;

6) «передання речі у володіння та користування іншій особі (піднайм) можливе лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом»;

7) «власності на плоди, продукцію, доходи, одержані ним у результаті користування річчю, переданою у найм»;

8) «відремонтувати річ, зарахувавши вартість ремонту в рахунок плати за найм речі, або вимагати відшкодування вартості ремонту; вимагати розірвання договору та відшкодування збитків, якщо наймодавець не провів капітального ремонту речі, що перешкоджає її використанню відповідно до призначення та умов договору»;

9) «переважне право перед іншими особами на укладення договору найму на новий строк; а у разі продажу речі, переданою у найм, має переважне право перед іншими особами на її придбання»;

10) «поліпшити річ, яка є предметом договору найма, лише за згодою наймодавця; на їх вилучення; на відшкодування вартості необхідних витрат або на зарахування їх вартості в рахунок плати за найм речі»;

11) «вимагати розірвання договору, якщо наймодавець передав річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі; наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі».

Договір прокату

Згідно ч. 1 ст. 787 ЦК України, «...за договором прокату наймодавець, який здійснює підприємницьку діяльність з передання речей у найм, передає або зобов'язується передати

рухому річ наймачеві у володіння та користування за плату на певний строк».

Метою договору прокату є короткостроковий найм рухомої речі, для задоволення наймачами, своїх побутових невиробничих потреб.

За юридичними ознаками договір прокату є: двостороннім реальним або консенсуальним, відплатним. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 634 ЦК України, «договір прокату є договором приєднання», згідно вимог якого наймач не має права запропонувати свої умови до договору, а наймодавець може встановлювати типові умови договору прокату, зміст яких не можуть порушувати прав наймачів, встановлених законом. Також, відповідно до ч. 1 ст. 633 ЦК України, «договір прокату є публічним договором», що означає, що наймодавець зобов'язаний надавати послуги із прокату кожному, хто до нього звернеться.

Сторонами договору прокату є наймодавець і наймач. Наймодавцем може бути як юридична, так і фізична особа, для якої надання речей у користування є видом підприємницької діяльності, а наймачем – лише повнолітня фізична особа за наявності у неї паспорта та щодо одержання нею транспортного засобу, – посвідчення на право кредитування.

Істотними умовами договору прокату є предмет і плата за користування. Предметом договору прокату є винятково рухома річ, яку використовують для задоволення побутових невиробничих потреб. Однак предмет договору прокату може бути використано і для виробничих потреб, якщо це встановлено договором.

Плата за прокат речі встановлюється за тарифами наймодавця і є ознакою для всіх наймачів. Ч. 2 ст. 790 ЦК України встановлює, що «у разі відмови наймача від договору прокату, плата за прокат речі, що сплачена наймачем за весь строк договору, зменшується відповідно до тривалості фактичного володіння та/або користування річчю».

Договір прокату укладається в усій формі, але при цьому, як правило, наймодавець видає письмовий документ, наприклад квитанцію.

Слід зауважити, що договір прокату, відповідно до вимог ст. 791 ЦК України, «...має свої особливості, а саме:

- 1) наймач не має право на укладення договору піднайму;
- 2) наймач не має переважного права на купівлю речі у разі її продажу наймодавцем;
- 3) капітальний і поточний ремонт речі здійснює наймодавець за свій рахунок, якщо він не доведе, що пошкодження речі сталося з вини наймача».

Договір найму (оренди) земельної ділянки

Згідно ч. 1 ст. 792 ЦК України, «...за договором найму (оренди) земельної ділянки наймодавець зобов'язується передати наймачеві земельну ділянку на встановлений договором строк у володіння та користування за плату».

Правове регулювання відносин, пов'язаних з наймом (оренди) земельних ділянок, здійснюється крім ЦК України, ще Земельним кодексом України³¹ та Законом України «Про оренду землі»³².

За юридичними ознаками договір найму (оренди) земельної ділянки є: двостороннім, реальним або консенсуальним, відплатним.

Сторонами договору найму (оренди) земельної ділянки є наймодавець (орендодавець) і наймач (орендар). Наймодавцями (орендодавцями) земельних ділянок є фізичні або юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є сільські, селищні, міські ради, а якщо перебувають у державній власності, є районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації. Рада міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України у межах їхніх повноважень.

³¹ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 26.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

³² Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. Дата оновлення: 03.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

Наймачами (орендарями) є фізичні або юридичні особи, яким на підставі договору найму (оренди) належить право володіння і користування земельною ділянкою.

Істотними умовами договору найму (оренди) земельної ділянки є:

1) умови про предмет найму (оренди) земельної ділянки, тобто предметом найму (оренди) є земельна ділянка з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймищами, які знаходяться на ній, або без них. Під земельною ділянкою слід розуміти частину земельної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами;

2) строк дії договору найму (оренди);

3) орендна плата, (тобто розмір, індексація, форми платежу, термін і порядок внесення та перегляду);

4) цільове призначення, умови використання і збереження якості землі;

5) умови повернення земельної ділянки наймодавцеві (орендодавцеві);

6) існуючі обмеження та обтяження щодо використання земельної ділянки;

7) сторона, яка несе ризик випадкового положення або знищення об'єкта найму (оренди) чи його частини;

8) відповідальність сторін.

Договір найму (оренди) земельної ділянки укладається в письмовій формі та підлягає обов'язковій державній реєстрації, а з участю фізичної особи посвідчується нотаріально.

Земельна ділянка передається в найм (оренду) на встановлений договором строк, який може бути короткостроковим – не більше п'яти років або довгостроковим – не більше п'ятдесяти років. З огляду на це, строк дії договору найму (оренди) земельної ділянки визначається за згодою сторін, але не може перевищувати п'ятдесяти років.

Зміст договору найму (оренди) земельної ділянки становлять права та обов'язки орендодавців і орендарів, які регулюються ст.ст. 22-24 Закону України «Про оренду землі»³³.

Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди

У зв'язку з тим, що цивільне законодавство України не містить визначення цього виду договору, тому воно формулюється, виходячи із загального положення ч. 1 ст. 759 ЦК України, "...за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві будівлю або іншу капітальну споруду у користування за плату на певний строк".

За юридичними ознаками договір найму будівлі або іншої капітальної споруди є: двостороннім, реальним або консенсуальним, відплатним.

Сторонами договору найму будівлі або іншої споруди є наймодавець і наймач, якими можуть бути фізичні і юридичні особи.

Істотними умовами договору найму будівлі або іншої споруди є умови про предмет і розмір плати за користування.

Предметом договору, що розглядається, є будівля або інша капітальна споруда. За своїм правовим режимом ці об'єкти належать до нерухомих речей. Специфіка зазначеного договору полягає в тому, що його предмет юридично пов'язаний із земельною ділянкою. У зв'язку із ним будівля або інша капітальна споруда та земельна ділянка, розглядаються як єдиний будівельно-технічний і господарсько-експлуатаційний об'єкт. Тому, відповідно до вимог ч. 1 ст. 796 ЦК України, "...одночасно з правом найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) наймачеві надається право користування земельною ділянкою, яка прилягає до будівлі або споруди, у розмірі, необхідному для досягнення мети найму".

Крім того, у договорі найму сторони можуть визначити розмір земельної ділянки, яка передається наймачеві. Якщо

³³ Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. Дата оновлення: 03.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

розмір земельної ділянки у договорі не визначений, наймачеві надається право користування усією земельною ділянкою, якою володів наймодавець. Згідно із ч.ч. 2–3 ст. 796 ЦК України, «...якщо наймодавець не є власником земельної ділянки, вважається, що власник земельної ділянки погоджується на надання наймачеві права користування земельною ділянкою, якщо інше не встановлено договором наймодавця з власником земельної ділянки».

Будівля або інша капітальна споруда передається за плату на певний строк. При цьому, ч. 1 ст. 797 ЦК України встановлено, що «...плата, яка справляється з наймача будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини), складається з плати за користування нею і плати за користування земельною ділянкою».

За вимогами положення ч. 1 ст. 793 ЦК України, «...договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) укладається у письмовій формі. Якщо такий договір укладається строком на три роки і більше, він підлягає нотаріальному посвідченню».

Згідно зі ст. 795 ЦК України, «...передання наймачеві будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) оформляється відповідним документом (актом), який підписується сторонами договору». З цього моменту починається обчислення строку договору найму, якщо інше не встановлено договором. Також повернення наймачем предмета договору найму оформляється відповідним документом (актом), який підписується сторонами договору. З цього моменту договір найму припиняється.

Договір найму (оренди) транспортного засобу

Визначення поняття цього договору, так само, як і попереднього договору, цивільне законодавство не містить. Тому, враховуючи положення ч. 1 ст. 759 ЦК України, його можна сформулювати наступним чином – «...за договором найму (оренди) транспортного засобу наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві транспортний засіб у користування за плату на певний строк».

При цьому слід зазначити, що експлуатація транспортних засобів, взятих у користування за договором найму, здійснюється за нормами § 5 Глави 58 ЦК України та транспортного законодавства.

За юридичними ознаками договір найму транспортного засобу є: двостороннім, реальним або консенсуальним, відплатним.

Сторонами договору найму транспортного засобу є наймодавець і наймач. За загальними положеннями ЦК України ними можуть бути фізичні або юридичні особи, які володіють правоздатністю та дієздатністю у повному обсязі.

Істотними умовами договору найму транспортного засобу є умови про предмет і розмір плати за користування.

Предметом договору найму є транспортний засіб, який згідно ч.ч. 1, 3 ст. 798 ЦК України, «...можуть бути повітряні, морські, річкові суда, а також наземні самохідні транспортні засоби тощо». Крім того, сторони можуть домовитися про надання наймодавцем наймачеві комплексу послуг для забезпечення нормального використання транспортного засобу.

Враховуючи, що транспортний засіб передається у користування, то наймач, згідно з ч. 1 ст. 800 ЦК України, «самостійно здійснює використання транспортного засобу у своїй діяльності і має право без згоди наймодавця укладати від свого імені договори перевезення, а також інші договори відповідно до призначення транспортного засобу».

Транспортний засіб передається за плату, розмір якої визначається сторонами за погодженням між собою.

Слід зазначити, що «договір найму транспортного засобу укладається у письмовій формі, а коли учасником такого договору є фізична особа – підлягає нотаріальному посвідченню», згідно ч.ч. 1–2 ст. 799 ЦК України.

Варто звернути увагу на те, що ЦК України допускає укладання договору найму транспортного засобу з екіпажем, який його обслуговує. Такий договір поєднує в собі риси найму та надання послуг, оскільки наймодавець не лише передає наймачеві транспортний засіб у користування, але й надає йому послуги з управління та технічної експлуатації транспортного

засобу. При цьому, витрати на утримання екіпажу, у відповідності з ч. 1 ст. 805 ЦК України, «...несе наймодавець».

Договір лізингу

Згідно ч. 1 ст. 806 ЦК України, «...за договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у володіння та користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуто ним без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі)».

Зазначене положення норми ЦК України по суті чітко виділяє два види лізингу: прямий і непрямий лізинг. Тобто, прямий лізинг – передбачає передачу лізингодавцем лізингоодержувачеві у користування власного майна, набутого без попередньої домовленості із лізингоодержувачем, а непрямий лізинг – передбачає передачу лізингодавцем лізингоодержувачеві у користування майна, набуто ним у власність за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного постачальника (продавця) майна. На відміну від прямого лізингу, відносини непрямого лізингу регулюються ще Законом України «Про фінансовий лізинг»³⁴, згідно з яким він називається відповідно, «фізичним лізингом». Це коли до кола суб'єктів, що беруть участь у комерційній практиці, залучається банк, що фінансує угоду.

Договір лізингу є специфічним різновидом договору оренди і тому до нього застосовуються загальні положення про найм (оренду) з урахуванням особливостей, встановлених відповідними статтями ЦК України та законом. Крім того, до

³⁴ Про фінансовий лізинг: Закон України від 04.02.2021 р. № 1201-IX.
Дата оновлення: 01.01.2024. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20#Text> (дата звернення:
14.03.2024).

відносин, пов'язаних з лізингом, на підставі ч. 2 ст. 806 ЦК України «застосовуються загальні положення про купівлю-продаж та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено законом».

За юридичними ознаками договір лізингу є: двостороннім (а у договорі непрямого (фінансового) лізингу - багатостороннім), реальним або консенсуальним, відплатним.

Сторонами договору лізингу є лізингодавець, лізингоодержувач і продавець. Тобто ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи незалежно від наявності у них статусу суб'єктів підприємницької діяльності. При цьому положення норм ЦК України не обмежує коло осіб, які можуть вступати у відносини прямого або непрямого лізингу.

Істотними умовами договору лізингу є умови про предмет, строк і плату.

Предметом договору лізингу «...може бути майно, визначене індивідуальними ознаками, яке відповідає критеріям основних засобів» відповідно до ч. 1 ст. 807 ЦК України. Іншими словами, предметом прямого і непрямого лізингу може бути будь-яке нерухоме і рухоме майно, яке може бути віднесене до основних фондів відповідно до законодавства, а також не заборонене до вільного обігу на ринку і щодо якого немає обмежень на передачу його в лізинг. Водночас не можуть бути предметом договору лізингу земельні ділянки та інші природні об'єкти, а також інші речі, встановлені законом.

Договір лізингу передбачає строкове користування предметом лізингу. Проте, на відміну від прямого лізингу, щодо якого чинним законодавством не встановлено конкретних строків користування, законодавство про фінансовий лізинг встановив мінімальну межу дії цього договору – строком в один рік. У той же час максимальною межею строк користування предметом фінансового лізингу не обмежений.

Слід зазначити, що сума сплати за договором лізингу (лізингові платежі) нормативно не встановлена і визначається за домовленістю сторін. При цьому лізингові платежі можуть включати:

- 1) суму, яка відшкодовує частину вартості предмета лізингу;

2) платіж як винагороду лізингодавцю за отримане у лізинг майно;

3) компенсацію відсотків за залучений кредитом для придбання майна;

4) інші витрати лізингодавця, що безпосередньо пов'язані з виконанням договору лізингу.

Форма договору лізингу залежить як від його виду, так і від того, яке майно передається в лізинг. Наприклад, ч. 1 ст. 793 ЦК України передбачено, що «...при передачі в прямий лізинг будівлі або іншої капітальної споруди відповідний договір укладається в письмовій формі», а «якщо ця будівля або споруда передається на умовах фінансового лізингу на строк не менше одного року, або в прямий лізинг на той самий строк, договір підлягає нотаріальному посвідченню» на підставі ч. 2 ст. 793 ЦК України та «державній реєстрації» – ст. 794 ЦК України.

Зміст договору лізингу становлять права та обов'язки сторін договору, які детально визначені Законом України «Про фінансовий лізинг»³⁵.

Договір найму (оренди) житла

Згідно ч. 1 ст. 810 ЦК України, «...за договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату».

За юридичними ознаками договір найму житла є: двостороннім, реальним або консенсуальним, відплатним.

Сторонами договору найму житла є наймодавець і наймач, якими можуть бути фізичні та юридичні особи. У ст. 813 ЦК України зазначено, «...якщо наймачем є юридична особа, вона може використовувати житло лише для проживання у ньому фізичних осіб».

³⁵ Про фінансовий лізинг: Закон України від 04.02.2021 р. № 1201-IX.
Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

Істотними умовами договору найму житла є умови про предмет і плату за житло.

Згідно ч.ч. 1-2 ст. 812 ЦК України, «...предметом договору найма життя може бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина». Причому помешкання має бути придатним для постійного проживання у ньому, що визначається відповідністю житла санітарним і технічним вимогам, встановленим чинним законодавством України.

Відповідно до ч.ч. 1, 3 ст. 820 ЦК України, «...розмір плати за користування житлом встановлюється у договорі найму житла». При цьому наймач вносить плату за найм житла у строк, встановлений договором найму житла, а якщо строк внесення плати за найм житла не встановлений договором, то наймач вносить її щомісяця.

У відповідності до ч. 1 ст. 811 ЦК України, «Договір найму житла укладаються у письмовій формі» та належить до строкових договорів, оскільки укладається на строк, встановлений договором. Враховуючи, що строк не є істотною умовою договору, тож «...якщо у договорі строк не встановлений, договір вважається укладеним на п'ять років» – ч. 1 ст. 821 ЦК України. Крім того, ЦК України встановлює певні особливості правового регулювання договору найму житла, укладеного на строк до одного року (короткостроковий найм).

Зміст договору найму житла становлять права та обов'язки сторін договору. При цьому необхідно звернути увагу на специфіку зазначеного договору, яка полягає в наявності низки особливостей змісту прав та обов'язків сторін, зокрема наймача. Так, відповідно до ч.ч. 1–2 ст. 816 ЦК України, «...у договорі найму житла мають бути вказані особи, які проживатимуть разом із наймачем, та набувають рівних з наймачем прав та обов'язків щодо володіння та користування житлом». Наймач несе відповідальність перед наймодавцем за порушення умов договору особами, які проживають разом з ним. Якщо наймачами житла є кілька осіб, їхні обов'язки за договором найму житла є солідарним.

Ще однією особливістю договору найму житла є те, що згідно положення ч.ч. 1–2 ст. 823 ЦК України: «...наймач житла

за згодою наймодавця може укласти договір піднайму житла, за яким він передає на певний строк частину або все найняти ним помешкання у користування піднаймачеві”. Піднаймач не набуває самостійного права користування житлом. Договір піднайму житла є оплатним.

Договір позички

Слід зауважити, що договір позики тісно пов’язаний і схожий за назвою з договором позики, але між ними існує ряд суттєвих відмінностей, а саме:

1) право власності на річ у разі надання речі у позичку зберігається за її власником (позикодавцем), а за договором позики річ переходить у власність позичальника;

2) предметом договору позики є споживна річ, визначена індивідуальними ознаками, а предметом договору позики – річ, яка може бути визначена родовими ознаками та грошові кошти;

3) за договором позички має бути повернена та сама річ, а за договором позики повертається річ такого самого роду;

4) договір позички може бути реальним або консенсуальним, а договір позики може бути лише реальним;

5) договір позички може бути одностороннім або двостороннім, а договір позики – одностороннім;

6) договір позички завжди є безоплатним, а договір позики може бути оплатним або безоплатним.

Згідно ч. 1 ст. 827 ЦК України, «...за договором позички одна сторона (позикодавець) безоплатно передає або зобов’язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку».

За юридичними ознаками договір позички є: одностороннім або двостороннім, реальним або консенсуальним, безоплатним.

Сторонами договору позички є позикодавець і користувач. Позикодавцем може бути фізична або юридична особа. При цьому особа, яка здійснює управління майном, може бути позикодавцем за згодою власника. Юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, враховуючи вимоги ч.ч. 1-2 ст. 829 ЦК України, «не може передавати речі у безоплатне

користування особою, яка є її засновником, учасником, керівником, членом її органу управління або контролю».

Користувачем може бути будь-яка юридична або фізична особа незалежно від наявності статусу суб'єкта підприємницької діяльності.

Істотною умовою договору позички є умова про предмет.

Предметом договору позички можуть бути неспоживчі рухомі і нерухомі речі, визначені індивідуальними або родовими ознаками, а також можуть бути майнові права.

Предмет договору передається користувачу безоплатно. Згідно ч. 2 ст. 827 ЦК України «...користування річчю вважається безоплатним, якщо сторони прямо домовилися про це або якщо це випливає із суті відносин між ними».

Переданням позикодавцем речі у користування підкреслюється не лише тимчасовий характер такого користування, а й необхідність повернення речі після закінчення строку договору позички.

За вимогами положення ч.ч. 1–2, 4 ст. 828 ЦК України «...договір позички речі побутового призначення між фізичними особами може укладатися усно; між юридичними особами, а також між юридичною та фізичною особою укладається у письмовій формі; водночас договір позички будівлі, іншої капітальної споруди (їх окремої частини), а також транспортного засобу, в якому хоча б однією стороною є фізична особа, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню».

Зміст договору позички становлять права та обов'язки позикодавця і користувача. Основним обов'язком позикодавця є обов'язок передати користувачеві річ у користування. При цьому позикодавець має право на: відчуження речі, яку він передав у користування та вимагати примусового повернення речі, а також відшкодування завданих збитків, якщо після припинення договору користувач не повертає річ.

Відповідно до ч. 1 ст. 833 ЦК України, «...користувач несе звичайні витрати щодо підтримання належного стану речі, переданої йому в користування».

Користувач зобов'язаний:

- 1) користуватися річчю за її призначенням або відповідно до мети, визначеної у договорі;
- 2) користуватися річчю особисто, якщо інше не встановлено договором;
- 3) повернути річ після закінчення договору в такому самому стані, в якому вона була на момент її передання.

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у користування.
2. Охарактеризуйте договір найму (оренди).
3. Охарактеризуйте договір прокату.
4. Охарактеризуйте договір найму (оренди) земельної ділянки.
5. Охарактеризуйте договір найму будівлі або іншої капітальної споруди.
6. Охарактеризуйте договір найму (оренди) транспортного засобу.
7. Охарактеризуйте договір лізингу.
8. Охарактеризуйте договір найму (оренди) житла.
9. Охарактеризуйте договір позички.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у користування.
2. Договір найму (оренди).
3. Договір прокату.
4. Договір найму (оренди) земельної ділянки.
5. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди.
6. Договір найму (оренди) транспортного засобу.
7. Договір лізингу.
8. Договір найму (оренди) житла.
9. Договір позички.

§ 3. Договори, спрямовані на виконання робіт

Правове регулювання підряду здійснюється Главою 61 ЦК України, Законом України «Про захист прав споживачів» та правилами окремих різновидів договору підряду, до яких необхідно віднести: договір побутового підряду, договір будівельного підряду, договір підряду на проектні та пошукові роботи, а також договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Норми, що складають загальні положення про підряд, застосовуються в субсидіарному порядку, співвідносячись з нормами, що присвячені окремим різновидам підряду, за правилами співвідношення загальних та спеціальних норм.

Договір підряду

Згідно ч. 1 ст. 837 ЦК України, «...за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу».

Метою договору підряду є виготовлення, обробка, переробка, ремонт речі або виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові.

За юридичними ознаками договір підряду є двостороннім консенсуальний, відплатний. Сторонами договору підряду є замовник і підрядник, якими можуть бути фізичні або юридичні особи.

Крім того, підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучити до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), залишаючись відповідним перед законом за результат їхньої роботи. У цьому разі підрядник вступає перед замовником як генеральний підрядник, а перед субпідрядником – як замовник.

Істотними умовами договору підряду є умови про предмет, ціну роботи та строк виконання робіт.

Предметом договору підряду згідно ч. 2 ст. 837 ЦК України, «...є як сама робота (виготовлення, обробка, переробка,

ремонт речі або виконання іншої роботи), так і її результат». Тобто предметом договору підряду є індивідуальний результат праці підрядника, який набуває тієї чи іншої матеріалізованої форми, придатної для оцінки. При цьому, найважливішою характеристикою предмета є якість роботи. Так, ст. 857 ЦК України закріплює, «...що:

1) робота, виконана підрядником, має відповідати умовам договору підряду, а в разі їх відсутності або неповноти – вимогам, що звичайно ставлять до роботи відповідного характеру;

2) виконана робота має відповідати якості, визначеній у договорі підряду, або вимогам, що звичайно ставляться, на момент передання її замовникові;

3) результат роботи в межах розумного строку має бути придатним для використання відповідно до договору підряду або для звичайного використання роботи такого характеру».

Ціна роботи за договором підряду визначається відповідно до вимог положень ст. 843 ЦК України, «...якою встановлено, що у договорі підряду визначається ціна роботи або способи її визначення». Якщо у договорі підряду не встановлено ціну роботи або способи її визначення, ціна встановлюється за рішенням суду на основі цін, що звичайно застосовується за аналогічній роботі з урахуванням необхідних витрат, визначених сторонами. Крім того, ціна у договорі підряду може бути визначена у кошторисі, що складається підрядником і набирає чинності та стає частиною договору підряду з моменту підтвердження його замовником.

Строки виконання роботи або її окремих етапів встановлюються у договорі підряду. Якщо у договорі підряду не встановлені строки виконання роботи, підрядник, на виконання ст. 846 ЦК України, «зобов'язаний виконати роботу, а замовник має право вимагати її виконання у розумні строки, відповідно до суті зобов'язання, характеру та обсягів роботи та звичаїв ділового обороту».

Договір підряду укладається у письмовій формі. Незважаючи на те, що цивільне законодавство не містить вказівки щодо форми, в якій повинні укладатися договори підряду, слід звернути увагу на ст. 866 ЦК України, в якій

зазначено, що «...договір побутового підряду вважається укладеним у належній формі, якщо підрядник видав замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладання договору».

Зміст договору підряду становлять права та обов'язки замовника і підрядника. Тобто відповідному обов'язку однієї сторони кореспондує відповідне право іншої сторони і навпаки. Тому узагальнюючи вимоги норм Глави 61 ЦК України можна визначити наступну права та обов'язки сторін договору підряду.

Підрядник, у зв'язку з вимогами ч. 1 ст. 845, ч. 1 ст. 848, ч. 1 ст. 850, ч. 1 ст. 851, ч. 5 ст. 853, ч. 2 ст. 854, ч. 1 ст. 856, ч. 2 ст. 858, ч. 1 ст. 838 ЦК України, має право:

1) «не розпочинати роботи, а розпочату роботу, якщо замовник не надав матеріалу, устаткування або речі, що підлягають переробці, і цим створив неможливість виконання договору підрядником»;

2) «на ощадливе ведення робіт за умови забезпечення належної якості»;

3) «на відмову від договору підряду з відшкодуванням збитків, якщо замовник, незважаючи на своєчасне попередження з боку підрядника у відповідний строк не змінить недоброякісний або непридатний матеріал, не змінить вказівок про спосіб виконання роботи або не усуне інших обставин, що загрожують якості або придатності результату роботи»;

4) «вимагати відшкодування завданих збитків, включаючи додаткові витрати, викликані простоем, перенесенням строків виконання роботи, або підвищенням ціни роботи, у разі невиконання замовником цього обов'язку по сприянню підрядникові у виконанні роботи у випадках, в обсязі та порядку встановлених договором підряду»;

5) «замість усунення недоліків роботи, за які він відповідає, безплатно виконати роботу заново з відшкодуванням замовникові збитків, завданих простроченням виконання. У цьому разі замовник зобов'язаний та раніше передану йому роботу підрядникові якщо за характером роботи таке повернення можливе»;

6) «продати результат роботи, якщо замовник протягом одного місяця ухиляється від прийняття виконаної роботи після дворазового попередження його про це»;

7) «вимагати виплати йому авансу лише у випадку та в розмірі, встановлених договором»;

8) «на притримання результату роботи, а також устаткування, залишок невикористаного матеріалу, та інше майно засновника, якщо замовник не сплатив встановленої ціни роботи або іншої суми, належної підрядникові у зв'язку з виконанням договору, підряду»;

9) «залучати до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), якщо інше не встановлено договором».

Обсяг зобов'язань підрядника встановлений положеннями ст. 839, ст. 840, ч. 1 ст. 841, ч. 4 ст. 844, ч. 2 ст. 846, ч. 1 ст. 847, ч. 1 ст. 861 ЦК України:

1) «виконати роботу, визначену договором підряду, із свого матеріалу і своїми засобами, якщо інше не встановлено договором»;

2) «відповідати за неналежну якість наданих ним матеріалу і устаткування, а також за надання матеріалу або устаткування, обтяженого правами третіх осіб»;

3) «відповідати за неправильне використання матеріалу замовника, надати замовникові звіт про використання матеріалу та повернути його залишок»;

4) «відповідати за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків»;

5) «відповідати за невиконання або неналежне виконання роботи, спричинене недоліками матеріалу, наданого замовником, якщо не доведе, що ці недоліки не могли бути ним виявлені при належному прийманні матеріалі»;

6) «вживати усіх заходів щодо збереження майна, переданого йому замовником, та відповідати за втрату або пошкодження цього майна»;

7) «своєчасне попередити замовника, якщо виникла необхідність проведення додаткових робіт і у зв'язку з цим істотного перевищення визначеного приблизного кошторису. Вимагати від замовника оплати виконаної частини роботи, у разі його відмови від договору підряду»;

8) «своєчасне попередити замовника:

- про недоброякісність або непридатність матеріалу, одержаного від замовника;
- про те, що додержання вказівок замовника загрожує якості або придатності результату роботи;
- про наявність інших обставин, що не залежать від підрядника, які запрошують якості або придатності результату роботи»;

8) «передати замовникові разом з результатом роботи інформацію щодо експлуатації або іншого використання предмета договору підряду, якщо це передбачено договором або якщо без такої інформації використання результату роботи для цілей, визначених договором, є неможливим».

Права замовника, у свою чергу, встановлені ст.ст. 849, 852 ЦК України:

1) «у будь-який час перевірити хід і якість роботи, не втручаючись у діяльність підрядника»;

2) «відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, а також за наявності у роботі істотних відступів від умов договору підряду або інших істотних недоліків»;

3) «призначити підрядникові строк для усунення недоліків, якщо під час виконання роботи стане очевидним, що вона не буде виконана належним чином, а в разі невиконання підрядником цієї умови – відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення роботи іншій особі за рахунок підрядника»;

4) «у разі виявлення на етапі приймання виконаної роботи явних недоліків за своїм вибором вимагати безоплатного виправлення цих недоліків у розумний строк або виправити їх за свій рахунок з правом на відшкодування своїх витрат на виправлення недоліків чи відповідного зменшення плати за роботу, якщо інше не встановлено договором».

Ч. 1 ст. 837, ч. 2 ст. 840, ч. 1 ст. 848, 1 ст. 850, ч. 1 ст. 853, ч. 1 ст. 854 ЦК України на замовника покладені наступні зобов'язання:

- 1) «сприяти підрядникові у виконанні роботи у випадках, в обсязі та в порядку, встановлених договором підряду»;
- 2) «надати матеріал, якщо робота виконується з матеріалу замовника та встановити у договорі підряду норми витрат матеріалу, строки повернення його залишку та основних відходів»
- 3) «на вимогу підрядника у відповідний строк здійснити заміну недоброякісного або непридатного матеріалу»;
- 4) «змінити вказівки про спосіб виконання роботи або усунути інші обставини, що загрожують якості або придатності результату роботи»;
- 5) «прийняти роботу, виконану підрядником відповідно до договору підряду, оглянути її і в разі виявлення допущених у роботі відступів від умов договору або інших недоліків негайно заявити про них підрядникові»;
- 6) «негайно повідомити підрядника про виявлені вже після прийняття роботи приховані недоліки, у тому числі такі, що були умисно приховані підрядником»;
- 7) «сплатити підрядникові обумовлену ціну після остаточної здачі роботи за умови, що роботу виконано належним чином і в погоджений строк або, за згодою замовника – достроково».

Договір побутового підряду

Згідно ч. 1 ст. 865 ЦК України, «...за договором побутового підряду підрядник, який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується виконати за завданням фізичної особи (замовника) певну роботу, призначену для задоволення побутових та інших особистих потреб, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу».

Правове регулювання договорів побутового підряду здійснюється загальними положеннями про підряд і спеціальними нормами, що містяться в §§ 1 та 2 Глави 61 ЦК

України, а також Законом України «Про захист прав споживачів»³⁶.

За юридичними ознаками договір побутового підряду є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору побутового підряду є підрядник і замовник.

Підрядником може бути юридична або фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності, а замовником може бути лише фізична особа.

Істотною умовою договору побутового підряду є умова про предмет.

Предметом договору побутового підряду є результат робіт підрядника, призначений для задоволення побутових та інших особистих потреб замовника.

Договірні побутового підряду укладається в усній або письмовій формі, та вважається укладеним у належній формі, якщо підрядник видав замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладання договору. При цьому, згідно із ч. 1 ст. 866 ЦК України «відсутність у замовника цього документа не позбавляє його права залучати свідків для підтвердження факту укладання договору або його умов».

Крім того, згідно ч. 1 ст. 868 ЦК України, «...підрядник зобов'язаний до укладання договору побутового підряду надати замовникові необхідну та достовірну інформацію про запропоновані роботи, їх види та особливості, про ціну та форму оплати роботи, а також повідомити замовникові на його прохання інші відмінності, що стосуються договору; назвати замовникові конкретну особу, яка буде виконувати роботу, якщо за характером роботи це має значення».

За змістом ч. 2 ст. 865 ЦК України «...договір побутового підряду є публічним договором, що накладає на підрядника обов'язки виконувати роботи кожному, хто до нього звернеться, встановлюючи однакові умови для всіх споживачів, у тому числі

³⁶ Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

однакову для всіх ціну послуги (товарів)». А також договір побутового підряду укладається у формі договору приєднання, тобто договору, умови якого визначені однією зі сторін (підрядником) у стандартних формах і можуть бути прийняті іншою стороною (замовником) лише з прийняттям цих умов.

Зміст договору побутового підряду становлять права та обов'язки підрядника і замовника.

Серед зобов'язань підрядника, визначених ч. 1 ст. 865, ч. 1 ст. 866, ч. 1 ст. 868, ч. 2 ст. 869 ЦК України наступні:

1) «виконати за завданням фізичної особи (замовника) певну роботу, призначену для задоволення побутових та інших особистих потреб»;

2) «видати замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладання договору»;

3) «до укладення договору побутового підряду надати замовникові необхідну та достовірну інформацію про запропоновані роботи, а також назвати замовникові конкретну особу, яка буде виконувати роботу, якщо за характером роботи це має значення»;

4) «при здачі робіт повідомити замовника про вимоги, яких необхідно дотримуватися, для ефективного та безпечного використання виготовленої або переробленої речі або іншої виконаної роботи, а також про можливі для замовника або інших осіб наслідки недодержання відповідних вимог».

Підрядник також має права, встановлені ст.ст. 865 та 874 ЦК України:

1) «у разі нез'явлення замовника за одержанням виконаної роботи або іншого ухилення замовника від її прийняття, письмово попередивши замовника зі спливом двох місяців від дня такого попередження, продати предмет договору побутового підряду за розумну ціну, а суму виторгу, з вирахуванням усіх належних підрядникові платежів, внести у депозит нотаріуса, нотаріальної контори, на ім'я замовника»;

2) «притримати предмет договору побутового підряду, або вимагати відшкодування».

Замовник, у свою чергу, на підставі ст. 872 ЦК України зобов'язаний «прийняти та оплатити виконану роботу». Він

також наділений правами, що регламентовані ч. 3 ст. 872 ЦК України:

1) «вимагати за своїм вибором, якщо робота виконана із матеріалу замовника і підрядником були допущені істотні відступи від умов договору побутового підряду або інші істотні недоліки в роботі:

– виготовлення іншої речі з однорідного матеріалу такої самої якості;

– розірвання договору та відшкодування збитків»;

2) «вимагати, у разі виявлення інших відступів від умов договору або інших недоліків у роботі, безоплатного усунення цих недоліків у розумний строк або відшкодування його витрат на усунення недоліків, чи відповідного зменшення плати»;

3) «пред'явити вимогу про безоплатне усунення недоліків роботи, які можуть становити небезпеку для життя або здоров'я замовника та інших осіб протягом десяти років з моменту прийняття роботи, якщо у встановленому законом порядку не передбачені більш тривалі строки (строки служби). При цьому закон не ставить можливість пред'явлення такої вимоги в залежності від строку виявлення недоліків, у тому числі й при виявленні їх після закінчення гарантійного строку».

Договір будівельного підряду

Згідно ч. 1 ст. 875 ЦК України, «...за договором будівельного підряду підрядник зобов'язується збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи відповідно до проєктно-кошторисної документації, а замовник зобов'язується надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт), передати затверджену проєктно-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні роботи та оплатити їх».

Метою укладання договору будівельного підряду є проведення нового будівництва, капітального ремонту, реконструкції (технічного переоснащення), підприємств, будівель (зокрема, житлових будинків), споруд, виконання монтажних,

пусконалагоджувальних та інших робіт, нерозривно пов'язаних з місцем знаходження об'єкта.

За юридичними ознаками договір будівельного підряду є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору будівельного підряду є замовник і підрядник, якими можуть бути фізичні або юридичні особи. При цьому, замовником може виступати інвестор (вкладники, кредитори, покупці) або за його дорученням інші фізичні і юридичні особи, а підрядником можуть бути фізичні і юридичні особи, які одержали у встановленому порядку право (ліцензію) на здійснення будівельної діяльності.

Істотними умовами договору будівельного підряду є умови про предмет, строк і ціну роботи.

Предметом договору будівельного підряду є збудований відповідно до затвердженої проєктно-кошторисної документації об'єкт будівництва (будівельні роботи), що підготовлений до експлуатації та прийнятий замовником.

Строки виконання робіт у договорі будівельного підряду визначаються за домовленістю між сторонами та фіксується датою їх початку та закінчення. Також в договорі може бути передбачено строки завершення окремих етапів робіт і гарантійні строки експлуатації об'єкта.

Ціна виконання робіт за договором будівельного підряду встановлюється на підставі затвердженої замовником проєктно-кошторисної документації. У ч. 1 ст. 877 ЦК України зазначено, що «...підрядник зобов'язаний здійснювати будівництво та пов'язані з ним будівельні роботи відповідно до проєктної документації, що визначає обсяг і зміст робіт та інші вимоги, які ставляться до робіт та до кошторису, що визначає ціну робіт».

Договір будівельного підряду укладається у письмовій формі шляхом:

- 1) прямих переговорів між сторонами договору;
- 2) відкритих або закритих торгів.

При цьому, для укладання договору будівельного підряду сторони попередньо мають одержати відповідні документи. Для замовника це повинно бути дозвіл на будівництво (будівельні роботи), який видають органи місцевого самоврядування, а для

підрядника – ліцензію (дозвіл) на здійснення будівництва (будівельні роботи).

Зміст договору будівельного підряду становлять права та обов'язки замовника і підрядника.

Згідно ч. 1 ст. 874, ч. 1 ст. 875, ч. 1 ст. 879, ч. 4 ст. 882 ЦК України, замовник зобов'язаний:

1) «надати підрядникові будівельний майданчик (фронт робіт)»;

2) «передати затверджену проєктну-кошторисну документацію, якщо цей обов'язок не покладається на підрядника»;

3) «сприяти підрядникові у забезпеченні будівництва водопостачанням, електроенергією тощо, а також у наданні інших послуг»;

4) «у разі необхідності консервації будівництва з незалежних від сторін обставин замовник зобов'язаний оплатити підрядникові виконані до консервації роботи та відшкодувати йому витрати, пов'язані з консервацією»;

5) «прийняти роботи оформивши їх актом, підписаним обома сторонами»;

6) «оплатити виконану роботу, після прийняття замовником збудованого об'єкта (виконаних робіт), якщо інший порядок розрахунків не встановлений за погодженням сторін».

Права замовника встановлені ч. 1 ст. 878, ч. 3 ст. 881, ч. 6 ст. 882 ЦК України:

1) вносити зміни до проєктно-кошторисної документації до початку робіт або під час їх виконання при дотриманні ним певних умов;

2) здійснювати контроль та нагляд за будівництвом і прийняти від свого імені відповідних рішень;

3) відмовитися від прийняття робіт у разі виявлення недоліків, які виключають можливість використання об'єкта для вказаної в договорі мети та не можуть бути усунені підрядником, замовником або третьою особою.

Підрядник, згідно з ч. 1 ст. 875, ст. 877, ч. 1 ст. 879, ч. 1 ст. 881, ч. 2 ст. 885 ЦК України, зобов'язаний:

1) «збудувати і здати у встановлений строк об'єкт або виконати інші будівельні роботи відповідно до проєктно-кошторисної документації»;

2) «здійснити матеріально-технічне забезпечення будівництва, якщо інше не встановлено договором будівельного підряду»;

3) «здійснювати будівництво та пов'язані з ним будівельні роботи відповідно до проєктної документації»;

4) «виконати усі роботи, визначені у проєктній документації та в кошторисі (проєктно-кошторисній документації), якщо інше не встановлено договором будівельного підряду»;

5) «повідомити замовника про виявлені у ході будівництва не враховані проєктною документацією роботи, здійснення яких тягне за собою збільшення кошторису, а у разі неодержання від замовника в розумний строк відповіді на своє повідомлення – зупинити відповідні роботи з віднесенням збитків, завданих цим зупиненням, на замовника»;

6) «укласти договір страхування об'єкта будівництва або комплексу робіт, якщо інше не встановлено договором будівельного підряду»;

7) «усувати за свій рахунок недоліки робіт або використовуюваного для робіт матеріалу, допущені з вини підрядника (або субпідрядника)»;

8) «усувати на вимогу замовника та за його рахунок недоліки, за які підрядник не відповідає».

Підрядник має права, встановлені ч. 2 ст. 878, ч. 3 ст. 879, ч. 1 ст. 885 ЦК України:

1) відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків у разі внесення до проєктно-кошторисної документації змін, що потребують додаткових робіт, вартість яких перевищують десять відсотків визначеної у кошторисі ціни без його угоди;

2) відмовитися від договору у разі неможливості використання матеріалу (деталей, конструкцій) або устаткування, наданого замовником, без погіршення якості виконуваних робіт, та вимагати від замовника сплати ціни робіт, пропорційно їх виконаній частині, а також відшкодування збитків, не покритих цією сумою;

3) відмовитися від виконання обов'язку усунути на вимогу замовника та за рахунок підрядника недоліки, якщо усунення недоліків не пов'язане безпосередньо з предметом договору або не може бути здійснене підрядником з незалежних від нього причин.

Договір підряду на проєктні та наукові роботи

Згідно ч. 1 ст. 887 ЦК України, «...за договором підряду на проведення проєктних та пошукових робіт підрядник зобов'язується розробити за завданням замовника проєктну або іншу технічну документацію та (або) виконати пошукові роботи, а замовник зобов'язується прийняти та оплатити їх».

При цьому варто зазначити, що розробка технічної документації та проведення пошукових робіт є передумовою будівництва будь-якого об'єкту, і тому вимагає спеціальних знань і навичок, а також наявності відповідної ліцензії.

Правове регулювання договору підряду на проєктні та пошукові роботи здійснюється залежними положеннями про підряд і спеціальними нормами, що містяться в § 4 Глави 61 ЦК України.

За юридичними ознаками договір підряду на проєктні та пошукові роботи є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору підряду на проєктні та пошукові роботи є замовник і підрядник.

Замовником може бути будь-яка фізична або юридична особа, якщо договір укладається у зв'язку та з приводу здійснення підприємницької діяльності, то для замовника обов'язковою є наявність статусу суб'єкта підприємницької діяльності. В інших випадках наявність такого статусу не вимагається.

Підрядником може бути юридична або фізична особа, яка повинна обов'язково мати статус суб'єкта підприємницької діяльності.

Істотною умовою договору підряду на проєктні та пошукові роботи є умова про предмет.

Предметом договору є «виконання підрядником проєктної або іншої технічної документації та (або) пошукових робіт, які

мають завершитися розробкою та переданням замовникові готову проєктно-кошторису документацію та результати пошукових робіт» - п. 3 ч. 1 ст. 890 ЦК України.

Договір підряду на проєктні та пошукові роботи, незважаючи на те, що вітчизняний законодавець не визначає будь-якої вимоги до форми його укладення, як правило, укладають у письмовій формі відповідно до типового договору.

Зміст договору підряду на проєктні та пошукові роботи становлять права та обов'язки замовника і підрядника.

Ст.ст. 888, 889 ЦК України встановлені зобов'язання замовника:

1) «передати підрядникові завдання на проєктування, а також інші вихідні дані, необхідні для складання проєктно-кошторисної документації»;

2) «сплатити підрядникові встановлену ціну в порядку, встановленому договором або законом»;

3) «використовувати проєктно-кошторисну документацію лише для цілей, встановлених договором, не передавати її іншим особам і не розголошувати без згоди підрядника дані, що містяться у ній»;

4) «надавати послуги підрядникові у виконанні проєктних та пошукових робіт в обсязі та на умовах, встановлених договором»;

5) «брати участь разом з підрядником у погодженні готової проєктно-кошторисної документації з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування»;

6) «відшкодувати підрядникові додаткові витрати, пов'язані із зміною вихідних даних для проведення проєктних та пошукових робіт внаслідок обставин, що не залежать від підрядника»;

7) «залучити підрядника до участі у справі за позовом, пред'явленим до замовника іншою особою у зв'язку з недоліками складеної проєктної документації або виконаних пошукових робіт».

На виконання вимог ст.ст. 890, 891 ЦК України, підрядник зобов'язаний:

1) «виконувати роботи відповідно до вихідних даних для проведення проєктування та згідно з договором»;

2) «погоджувати готову проєктно-кошторисну документацію із замовником, а в разі необхідності – також з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування»;

3) «передати замовникові готову проєктно-кошторисну документацію та результати пошукових робіт»;

4) «не передавати без згоди замовника проєктно-кошторисну документацію іншим особам»;

5) «гарантувати замовникові відсутність у інших осіб права перешкодити або обмежити виконання робіт на основі підготовленої за договором проєктно-кошторисної документації»;

6) «на вимогу замовника в разі виявлення недоліків у проєктно-кошторисній документацію або в пошукових роботах безоплатно переробити проєктно-кошторисну документацію або здійснити необхідні додаткові пошукові роботи, а також відшкодувати завдані збитки, якщо інше не встановлено договором або законом».

Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт

Правове регулювання цього договору здійснюється Главою 62 ЦК України та іншими нормативно-правовими актами України, особливо у сфері інтелектуальної власності. Незважаючи на те, що вітчизняний законодавець відносить зазначений договір до самостійних цивільно-правових договорів, він за назвою та за предметом подібний до підрядних договорів і тому доцільно його віднести до групи договорів про виконання робіт.

Згідно ч. 1 ст. 892 ЦК України, «...за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт підрядник (виконавець) зобов'язується провести за завданням замовника наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та конструкторську

документацію на нього, нову технологію тощо, а замовник зобов'язується прийняти виконану роботу та оплатити її».

За юридичними ознаками договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт є достовірним, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору є підрядник (виконавець) і замовник, якими можуть бути фізичні або юридичні особи. При цьому, основною вимогою до них є наявність необхідного дозволу на зайняття відповідною діяльністю.

Істотною умовою договору є умова про предмет.

Предметом договору, що розглядаються, є науково-прикладний результат виконаних науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, що може бути у формі звіту, ескізного проекту, конструкторської або технологічної документації на науково-технічну продукцію, зразку нового виробу, нової технології тощо. Тобто, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 892 ЦК України, «...договір може охоплювати весь цикл проведення наукових досліджень, розроблення та виготовлення зразків або його окремі стани».

При цьому, специфіка предмета цього договору полягає не лише в творчому характері результату, який має досягти виконавець, а й у неможливості наперед визначити його конкретні параметри.

Крім того, виконавець і замовник зобов'язані забезпечити конфіденційність відомостей щодо предмета договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, ходу його виконання та одержаних результатів, якщо інше не встановлено договором. Згідно з ч. 1 ст. 895 ЦК України, «обсяг відомостей, що належать до конфіденційних, встановлюється договором».

Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт укладається письмовій формі.

Зміст договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт становлять права та обов'язки виконавця і замовника.

Зобов'язання виконавця встановлені п. 1 ст. 892, ч. 1 ст. 893, п. 1 ст. 894, ч. 1 ст. 895, ст. 897, ч. 2 ст. 900 ЦК України:

1) «провести за завданням замовника наукові дослідження, розробити зразок нового виробу та конструкторську документацію на нього, нову технологію тощо»;

2) «провести наукові дослідження особисто, якщо інше не встановлено договором»;

3) «передати, а замовник прийняти та оплатити повністю завершені науково-дослідні або дослідно-конструкторські та технологічні роботи»;

4) «забезпечити конфіденційність відомостей щодо предмета договору, ходу його виконання та одержаних результатів, якщо інше не встановлено договором»;

5) «виконати роботи відповідно до погодженої із замовником програми (техніко-економічних показників) або тематики і передати замовникові результат у строк, встановлений договором»;

6) «додержувати вимог, пов'язаних з охороною прав інтелектуальної власності»;

7) «утримуватися від публікації без згоди замовника науково-технічних результатів, одержаних при виконанні робіт»;

8) «вживати заходів для захисту одержаних при виконанні робіт результатів, що підлягають правовій охороні, та інформувати про не замовника»;

9) «своїми силами та за свій рахунок усувати допущені з його вини недоліки у технічній документації, які можуть спричинити відступи від техніко-економічних показників, передбачених у технічному завданні замовника або в договорі»;

10) «негайно інформувати замовника про виявлену неможливість одержати очікувану результати або недоцільність продовжувати роботу»;

11) «відшкодувати замовнику реальні збитки у межах ціни робіт, в яких виявлено недоліки, якщо договором встановлено, що вони підлягають відшкодуванню в межах загальної ціни робіт за договором».

Виконавець, в межах ст.ст. 892 та 893 ЦК України має право:

1) «залучати до виконання науково-дослідних робіт інших осіб лише за згодою замовника»;

2) «залучати інших осіб (субвиконавців) до виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт, якщо інше не встановлено договором»;

3) «використати одержаний ним результат робіт також для себе, якщо інше не встановлено договором, передавати результати робіт іншим особам, якщо це передбачено договором».

Замовник зобов'язаний, згідно ч. 1 ст. 892, ч. 1 ст. 894, ч. 1 ст. 895, ч. 1 ст. 898, ст. 899 ЦК України:

1) «прийняти виконану роботу та оплатити її»;

2) «забезпечити конфіденційність відомостей щодо предмета договору, ходу його виконання та одержаних результатів, якщо інше не встановлено договором»;

3) «видати виконавцеві технічне завдання та погодити з ним програму (техніко-економічні показники) або тематику робіт»;

4) «передати виконавцеві необхідну для виконання робіт інформацію»;

5) «оплатити роботи, проведені до виявлення неможливості отримати передбачені договором результати, але не вище відповідної частини ціни робіт, визначеної договором»;

6) «відшкодувати витрати виконавця, якщо у ході виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт виявляється неможливість досягнення результату внаслідок обставин, що виникли не з вини виконавця»

Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 896 ЦК України, замовник має право: «..використовувати передані йому результати робіт у межах і на умовах, встановлених договором».

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрити поняття та зміст договорів, спрямованих на виконання робіт.

2. Охарактеризуйте договір підряду.

3. Охарактеризуйте договір побутового підряду.

4. Охарактеризуйте договір будівельного підряду.

5. Охарактеризуйте договір підряду на проєктні та пошукові роботи.

6. Охарактеризуйте договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та зміст договорів, спрямованих на виконання робіт.

2. Договір підряду.

3. Договір побутового підряду.

4. Договір будівельного підряду.

5. Договір підряду на проєктні та пошукові роботи.

6. Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

§ 4. Договори, спрямовані на надання послуг

Послуга – це певна дія чи певна діяльність підприємств, організацій та окремих фізичних осіб, спрямована для задоволення будь-яких потреб, результати якої не мають, як правило, матеріального виразу та реалізуються і споживаються в процесі здійснення цієї діяльності.

Договором про надання послуг – це важлива група договірних зобов'язань, до яких насамперед належать договори про переведення, транспортне експедирування, зберігання, страхування, доручення, комісії. Нормативне регулювання цих договорів закріплено в Главах 64-69 ЦК України, а також у Главі 63 ЦК України, яка регулює загальні положення про послуги й має одночасно як загальне, так і спеціальне застосування. Так, ч. 1 ст. 901 ЦК України встановлює загальну ознаку зазначених договорів, а саме «...споживання послуги в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності».

Незважаючи на їх різноманітність, усі договори про надання послуг традиційно поділяються на договори з надання фактичних послуг (перевезення, зберігання), послуг юридичного характеру (доручення, комісія), а також послуг як фактичного, так і юридичного характеру (транспортне експедирування, страхування), що залежить від характеру діяльності виконавця.

При цьому, згідно ч. 2 ст. 837 ЦК України, «результат діяльності виконавця в таких договорах, як правило, є нематеріальним, неуречевленим, тобто не пов'язаним із виготовленням, обробкою, переробкою, ремонтом речі або виконанням іншої роботи з переданням її результату замовникові, як це має місце в договорах підряду». Корисний результат у договорах про надання послуг не може існувати окремо від дії чи діяльності й не може бути переданим окремо від них самих, а отримання послуги припиняється з припиненням дії (діяльності) виконавця. У зв'язку із цим на результат даних договорів встановлення гарантійних строків (строків придатності) є неможливим. Наприклад, у договорі перевезення вантажу доставка вантажу до пункту призначення й видача його уповноваженій особі означає виконання договору перевізником, одночасне споживання послуги одержувачем та припинення правовідносин.

Згідно ч. 1 ст. 901 ЦК України, «...за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплати виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором».

За юридичними ознаками договір про надання послуг є: двостороннім, консенсуальним, відплатним або безоплатним.

Сторонами договору про надання послуг є виконавець і замовник, якими можуть бути фізичні або юридичні особи. У зв'язку з тим, що послуги переважно пов'язуються з особою, яка їх надає, то до неї ставляться підвищені вимоги, а саме: наявність спеціального дозволу, певної освіти та кваліфікації, досвіду роботи тощо. І тому в ч. 1 ст. 902 ЦК України передбачено, що «...виконавець повинен надати послугу особисто». Разом з тим, у ч. 2 зазначеної статті закріплено, що «...у випадках, встановлених договором, виконавець має право покласти виконання договору про надання послуг на іншу особу, залишаючись відповідальним в повному обсязі перед замовником за порушення договору».

Істотними умовами договору про надання послуг є умови про предмет, про якість і про оплату послуги.

Предметом договору є надання послуг різного роду за завданням замовника, тобто дій, результати яких невіддільні від самої діяльності і споживаються в процесі певної дії або здійснення певної діяльності. При цьому залежно від того, в якій формі виражається результат діяльності з надання послуг, розрізняють матеріальні (перукарські, готельні послуги) та нематеріальні послуги (освітнянські послуги, різного роду консультації).

За договором виконавець зобов'язаний якісно виконати послугу. Якщо послуга надана з відступом від умов договору або іншими явними недоліками, що роблять результат надання такої послуги непридатним, або виконавець своїми діями при виконанні договору спричинив шкоду замовникові, то сторони мають у договорі передбачити наслідки такого неналежного виконання або керуватися загальними правилами про відповідальність, передбаченими законом.

За договором про оплатне надання послуг, згідно з ч. 1 ст. 903 ЦК України, «замовник зобов'язаний оплатити надану йому послугу в розмірі, у строки та в порядку, що встановлені договором». А «...у разі неможливості виконати договір про надання послуг, що виникла не з вини виконання, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві плату в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором або законом» – ч. 2 ст. 903 ЦК України.

Проте договір про надання послуг може бути і безоплатним. У такому разі, вступає в дію норма ч. 1 ст. 904 ЦК України, згідно якої «...замовник зобов'язаний відшкодувати виконавцеві усі фактичні витрати, необхідні для виконання договору».

Як правило, цивільне законодавство спеціально посилається на необхідність додержання «письмової форми договору про надання послуг» – ч. 2 ст. 909, ч. 1 ст. 930, ч. 3 ст. 957, абз. 1 ч. 1 ст. 981 ЦК України, ст. 20 Закону України «Про туризм»³⁷ або відсилає до загальних положень про «форму

³⁷ Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

правочинів» – ч. 1 ст. 937 ЦК України, однак не передбачає його недійсності у випадку недодержання такої форми. Необхідно звернути увагу на абз. 2 ч. 1 ст. 937 ЦК України, який посилається на «...необхідність укладення договору в письмовій формі незалежно від вартості речі, а не послуги (яка може бути безвідповідальною)». Укладання договору про надання послуг підтверджується складанням «транспортної накладної» – ч. 3 ст. 909 ЦК України, наявністю «квитка та квитанції» – ч. 2 ст. 910 ЦК України, видачею «номерного жетона, іншого знаку» – ч. 3 ст. 937 ЦК України, а також письмова форма вважається дотриманою, якщо «...прийняття речі посвідчене розпискою, квитанцією або іншим документом, підписаним зберігачем» – абз. 3 ч. 1 ст. 957 ЦК України або “посвідчене складським документом” – ч. 3 ст. 957 ЦК України чи шляхом «видачі ваучера»³⁸. Слід також звернути особливу увагу, що висування вимог щодо форми договору про надання послуги іноді є недоречним, оскільки «...певні правовідносини можуть виникати не з договору як такого, а, наприклад, із закону або рішення суду» – ст.ст. 974, 975, 976 ЦК України.

Зміст договорів про надання послуг залежить від конкретного виду договору і є надзвичайно різноманітним; права та обов’язки сторін у них об’єднує обов’язок виконавця надати послугу, а замовника – оплатити її, якщо правовідносини є відплатними. Крім того, договором та актами чинного законодавства на замовника можуть покладатися додаткові обов’язки, в залежності від виду послуги, що йому надається, а також при неможливості виконання договору, за умови, що вона виникла не з вини виконавця.

У ст. 906 ЦК України встановлена відповідність виконавця у разі порушення договору про надання послуг, яка «...залежить від характеристики договору як відплатного та статусу виконавця як підприємця». Так, у відплатному договорі завдані виконавцем збитки відшкодовуються у повному обсязі у разі його вини, якщо послуга надана ним не під час здійснення

³⁸ Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

підприємницької діяльності, і незалежно від вини – за наявності ознак такої діяльності (підставою звільнення від відповідності в цьому випадку закон зазначає наявність непереборної сили). Якщо збитки завдані у безоплатному договорі про надання послуг, «...умови цивільно-правової відповідальності виконавця є загальними» – ст.ст. 614, 617 ЦК України, однак розмір його відповідальності не повинен перевищувати «двох неоподаткованих мінімумів доходів громадян» – ч. 2 ст. 906 ЦК України. Разом з тим, згідно ч. 1 ст. 923, ч. 2 ст. 924, ст. 950, ч. 1 ст. 951 ЦК України норми про окремі договори містять у деяких випадках «...спеціальні правила про умови та розмір відповідності виконавців».

Договори перевезення

Правове регулювання договору перевезення здійснюється нормами Глави 64-65 ЦК України³⁹, Законами України «Про транспорт»⁴⁰, «Про залізничний транспорт»⁴¹, «Про трубопровідний транспорт»⁴², «Про перевезення небезпечних вантажів»⁴³, «Про міський електричний транспорт»⁴⁴ та іншими

³⁹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁰ Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

⁴¹ Про залізничний транспорт: : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

⁴² Про трубопровідний транспорт: : Закон України від 15.05.1996 р. № 192/96-ВР. Дата оновлення: 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

⁴³ Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06.04.2000 р. № 1644-III. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024)

законами, а також транспортними кодексами (статутами), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них.

Залежно від об'єкта перевезення ч. 1 ст. 908 ЦК України розрізняє «договори перевезення вантажу, пасажирів, багажу, пошти». Крім того, залежно від виду транспорту, яким здійснюється перевезення, розрізняють договори перевезення залізничним, морським, річковим, автомобільним і повітряним транспортом, а також міським електротранспортом.

У ЦК України окремо дається визначення таких договорів: 1) «договір перевезення вантажу» (ст. 909); 2) «договір перевезення пасажирів та багажу» (ст. 910); 3) «договір чартеру (фрахтування)» (ст. 912); 4) «договір транспортного експедирування» (ст. 929).

Договір перевезення вантажу

Згідно ч.1 ст. 909 ЦК України, «...за договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується платити за перевезення вантажу встановлену плату».

За юридичними ознаками договір перевезення вантажу є: двостороннім, реальним або консенсуальним (на повітряному або морському транспорті), строковим і відплатним.

Сторонами договору перевезення вантажу є відправник і перевізник вантажу. При цьому, відправником можуть бути фізичні або юридичні особи, а перевізником – юридична особа або фізична особа-підприємець.

Перевізник – це транспортна організація, яка має ліцензію на право здійснення діяльності з перевезення вантажу на звернення будь-якої особи.

⁴⁴ Про міський електричний транспорт: Закон України від 29.06.2004 р. № 1914-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

Відправник – це будь-яка фізична або юридична особа, якій належить вантаж на праві власності або на іншій підставі, передбаченій договором чи законом.

Крім того, у відносинах перевезення вантажу бере участь і його одержувач, який не є стороною договору перевезення вантажу. Одержувач – це особа, яка має право на одержання вантажу від перевізника та зобов'язана вивезти його до пункту призначення. Одержувачем може бути сам відправник або третя особа, на користь якої укладено договір.

Істотною умовою договору перевезення вантажу є умова про предмет.

Предметом договору перевезення вантажу є послуги з доставки довірених перевізникові вантажу до пункту призначення, а також його завантаження і вивантаження, збереження та видача вантажу одержувачеві.

Договір перевезення вантажу, згідно ч. 3 ст. 909 ЦК України, укладається в письмовій формі, що може підтверджуватися складанням транспортної накладної (коносаменту або іншого документа, встановленими транспортними кодексами (статутами)).

Зміст договору перевезення вантажу становлять права та обов'язки відправника, перевізника, а також – одержувача.

Відправник, на виконання ч. 1 ст. 909, ч. 1 ст. 916, ч. 2 ст. 917, , ч. 2 ст. 918 ЦК України, зобов'язаний:

1) «пред'явити у встановлений строк вантаж, який підлягає перевезенню, в належній тарі та (або) упаковці; вантаж має бути також замаркований відповідно до встановлених вимог»;

2) «сплатити провізну плату за перевезення вантажу в розмірі, що визначається за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено законом або іншими нормативно-правовими актами»;

3) «провадити у строки, встановлені договором, якщо такі строки не встановлені транспортними кодексами (статутами), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них, завантаження (вивантаження) вантажу»;

4) «надати перевізникові необхідну кількість примірників правильно заповнених транспортних документів, у яких вказується далі про вантаж, відправника, одержувача, відстань перевезення тощо, а також документи передбачені санітарними, карантинними, митними та іншими правилами».

Права відправника містяться в ст.ст. 917 та 925 ЦК України:

1) «відмовитися від наданого транспортного засобу, якщо він є непридатним для перевезення цього вантажу»;

2) «відмовитися від прийняття вантажу, що наданий у тарі та (або) упаковці, які не відповідають встановленим вимогам, а також у разі відсутності або неналежного маркування вантажу»;

3) «пред'явити позов до перевізника у разі повної або часткової відмови перевізника задовольнити претензію або неодержання від перевізника відповіді у місячний строк».

Зобов'язання перевізника закріплені у ч. 1 ст. 909, ч. 1 ст. 917, ч. 1 ст. 919, ч. 1 ст. 924 ЦК України:

1) «доставити довірений відправником вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві)»;

2) «надати транспортні засоби під завантаження у строк, встановлений договором»;

3) «відшкодувати другій стороні збитки, у разі прострочення доставки вантажу, завдані порушенням строку перевезення, якщо інші форми відповідальності не встановлені договором, транспортними кодексами (статутами)»;

4) «забезпечити збереження вантажу, багажу, пошти з моменту прийняття їх до перевезення та до видачі одержувачеві».

Перевізник має права, встановлені ч. 4 ст. 916 та ч. 3 ст. 917 ЦК України:

1) «притримати переданий йому для перевезення вантаж для забезпечення внесення провідної плати та інших платежів, якщо інше не встановлено законом, іншими нормативно-правовими актами або не впливає із суті зобов'язання»;

2) «відмовитися від прийняття вантажу, що поданий у тарі та(або) упаковці, які не відповідають встановленим вимогам, а також у разі відсутності або неналежного маркування вантажу».

Одержувач зобов'язаний, згідно зі ст.ст. 918 та 919 ЦК України:

1) «провадити у строки, встановлені договором, якщо такі строки не встановлені транспортними кодексами (статутами), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них, завантаження (вивантаження) вантажу»;

2) «вимагати протягом тридцяти днів після спливу строку доставки вантажу, якщо більш тривалий строк не встановлений договором, транспортними кодексами (статутами), вважати його втраченим»;

3) «прийняти вантажу, що прибув після спливу зазначених вище строків, і повернути суму, виплачену йому перевізником за втрату вантажу, якщо інше не встановлено договором, транспортними кодексами (статутами)».

Договір перевезення пасажирів та багажу

Згідно ч. 1 ст. 910 ЦК України, «...за договором перевезення пасажирів одна сторона (перевізник) зобов'язується перевести другу сторону (пасажирів) до пункту призначення, а в разі здавання багажу – також доставити багаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання багажу, а пасажир зобов'язується сплатити встановлену плату за проїзд, а у разі здавання багажу – також за його провезення».

За юридичними ознаками договір перевезення пасажирів та багажу є: двостороннім, консенсуальним (перевезення пасажирів) або реальним (перевезення багажу), відплатним.

Сторонами договору перевезення пасажирів та багажу є пасажир і перевізник. При цьому, пасажиром може бути фізична особа, а перевізником – юридична особа або фізична особа-підприємець.

Істотною умовою договору перевезення пасажирів та багажу є умова про предмет. Предмет договору перевезення пасажирів та багажу є надання послуг, пов'язаних із перевезенням пасажирів та його багажу до пункту призначення.

Договір перевезення пасажирів та багажу укладається в усній формі, що підтверджується видачею проїзних документів –

квитка та багажної квитанції, форми яких встановлюються відповідно до транспортних кодексів (статутів).

Зміст договору перевезення пасажирів та багажу становлять права та обов'язки пасажирів і перевізників.

Пасажир має право:

1) одержати місце у транспортному засобі згідно з придбаним квитком;

2) провозити з собою безоплатно одну дитину віком до шести років без права зайняття нею окремого місця;

3) купувати для дітей віком від шести до чотирнадцяти років квитки за пільговою ціною;

4) перевозити з собою безоплатно ручну поклажу у межах норм, встановлених транспортними кодексами (статутами);

5) зробити не більше однієї зупинки в дорозі з подовженням строку чинності проїзних документів (квитка) не більше ніж на десять діб, а в разі хвороби – на весь час хвороби;

6) відмовитися від поїздки, повернути квиток і одержати назад повну або часткову вартість квитка – залежно від строку здавання квитка згідно з правилами, встановленими транспортними кодексами (статутами);

7) отримувати повну та своєчасну інформацію про час та місце відправлення транспортного засобу за вказаним у транспортному документі (квитку) маршрутом;

8) мати також інші права, встановлені ст. 911 ЦК України, іншими законами, транспортними кодексами (статутами), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них.

Пасажир, згідно ч. 1 ст. 910, ч. 1 ст. 916 ЦК України, «зобов'язаний: сплатити встановлену плату за проїзд, а у разі здавання багажу – також за його перевезення».

Перевізник зобов'язаний, на виконання вимог ч. 1 ст. 910, ч. 1 ст. 919, ст. 922, ч. 2 ст. 924 ЦК України:

1) доставити вантаж, пасажирів, багаж, пошту до пункту призначення, а в разі здавання багажу – також доставити багаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання багажу;

2) сплатити пасажирові штраф у розмірі, встановленому за домовленістю сторін, транспортними кодексами (статутами),

за затримку у відправленні транспортного засобу, що перевозить пасажирів, або запізнення у прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення;

3) повернути пасажирів провізну плату в разі відмови пасажирів від перевезення з причин затримки відправлення транспортного засобу;

4) відшкодувати пасажирів завдані збитки, якщо поїздка пасажирів з пункту пересадки не відбулася внаслідок запізнення транспортного засобу, який доставив його у цей пункт;

5) відповісти за збереження вантажу, багажу, пошти з моменту прийняття їх до перевезення та до видачі одержувачеві, якщо не доведе, що втрата, нестача, псування або пошкодження вантажу багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, якщо не доведе, що це сталося не з його вини.

Договір транспортного експедирування

Згідно абз. 1 ч.1 ст. 929 ЦК України, за договором транспортного експедирування «...одна сторона (експедитор) зобов'язується за плату і за рахунок другої сторони (клієнта) виконати або організувати виконання визначених договором послуг, пов'язаних з перевезенням вантажу».

Водночас необхідно звернути увагу на те, що зазначений договір може містити елементи кількох видів договорів, зокрема: перевезення, доручення, комісії, підяду, зберігання тощо, які тісно переплітаються в одному юридичному факті (договорі).

За юридичними ознаками договорів транспортного експедирування є: двостороннім, реальним (якщо виконуються послуги) або консенсуальним (якщо організовується виконання послуг), відплатним.

Сторонами договору транспортного експедирування є клієнт і експедитор. При цьому, клієнтом може бути фізична або юридична особа, а експедитором – юридична особа або фізична особа-підприємець.

Істотною умовою договору транспортного експедирування є умова про предмет. Предметом договору транспортного експедирування є послуги, пов'язані з перевезенням вантажу, які в свою чергу можна поділити на

основні, що стосується організації перевезення, укладання договору перевезення та додаткові, які можуть охоплювати будь-які питання транспортування вантажу.

Договір транспортного експедирування укладається у письмовій формі.

Зміст договору транспортного експедирування становлять права та обов'язки клієнта і експедитора.

Клієнт, згідно ч. 1 ст. 935 ЦК України, «...має право відмовитися від договору транспортного експедирування, попередивши про це другу сторону в розумний строк».

Крім цього, на виконання положень ч. 2 ст. 930, ч. 1 ст. 933, абз. 1 ч. 1 ст. 935 ЦК України, клієнт зобов'язаний:

1) «видати експедиторові довіреність, якщо вона є необхідною для виконання його обов'язків»;

2) «надати експедиторові документи та іншу інформацію про властивості вантажу, умови його перевезення, а також інформацію, необхідну для виконання експедитором обов'язків, встановлених договором»;

3) «відшкодувати експедиторові збитки, завдані йому у зв'язку із розірванням договору».

Обсяг прав експедитора закріплений у ч. 1 ст. 932, ч. 3 ст. 933 та ч. 1 ст. 935 ЦК України:

1) «залучити до виконання своїх обов'язків інших осіб»;

2) «відкласти виконання своїх обов'язків за договором транспортного експедирування до надання документів та інформації в повному обсязі»;

3) «відмовитися від договору транспортного експедирування, попередивши про не другу сторону в розумний строк».

Також експедитор зобов'язаний, згідно ч. 1 ст. 929, ч. 2 ст. 933, та ч. 1 ст. 935 ЦК України:

1) «виконати або організувати виконання визначених договором послуг, пов'язаних з перевезенням вантажу»;

2) «повідомити клієнта про виявлені недоліки одержаної інформації, а в разі її неповноти – вимагати у клієнта необхідну додаткову інформацію»;

3) «відшкодувати клієнту збитки, завдані йому у зв'язку із розірванням договору».

Договір зберігання

Згідно ч. 1 ст. 936 ЦК України, за договором зберігання «...одна сторона (зберігач) зобов'язується зберігати річ, яка передана їй другою стороною (поклажодавцем), і повернути її поклажодавцеві у схоронності».

Водночас у тих випадках, коли зберігачем є особа, що здійснює зберігання на засадах підприємницької діяльності (професійний зберігач), може бути встановлений «...обов'язок зберігача зберігати річ, яка буде передана зберігачеві в майбутньому» – ч. 2 ст. 936 ЦК України.

За юридичними ознаками договір зберігання, який покликаний регулювати відносини щодо зберігання у побутовій сфері, є: одностороннім, реальним і безоплатним. Однак якщо зберігання здійснюється у професійній сфері тоді цей договір є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору зберігання є поклажодавець і зберігач, якими можуть бути як фізична, так і юридична особа. Тобто, поклажодавець – це особа, яка передала річ на зберігання, зберігач – це особа, що здійснює зберігання речі, а професійний зберігач – це особа, що здійснює зберігання речі на засадах підприємницької діяльності.

Істотними умовами договору зберігання є умови про предмет і строк. Предметом договору зберігання є послуга, яка полягає в сукупності корисних дій, що спрямовані на прийняття, зберігання та подальше повернення зберігачем певного об'єкта. При цьому, «об'єктом зберігання можуть бути речі, визначені як індивідуальними, так і родовими ознаками» – ст. 184 ЦК України.

Договір зберігання може бути строковим, тобто таким, що укладено на певний встановлений у договорі строк, а також безстроковим, тобто таким, що припиняється вимогою повернути майно, яке перебуває на зберіганні.

Договір зберігання укладається в усній або в письмовій формі в наступних випадках:

- 1) між юридичними особами;
- 2) між фізичною та юридичною особою, крім випадків, коли договір зберігання повністю виконується сторонами у момент вчинення (наприклад, здача речей в гардероб);

3) між фізичними особами на суму, що перевищує у 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім тих договорів, що повністю виконуються сторонами й момент їх укладання.

Згідно абз. 2 ч. 1 ст. 937 ЦК України, «письмова форма є обов'язковою у разі, коли зберігач зобов'язується прийняти річ, незалежно від її вартості, на зберігання в майбутньому». Також письмова форма договору вважається дотриманою, «якщо прийняття речі на зберігання посвідчене розпискою, квитанцією або іншим документом, підписаним зберігачем» – абз. 3 ч. 1 ст. 937 ЦК України.

Слід звернути увагу на те, що замінником письмової форми може бути видане поклажодавцеві «легітиміційного знаку, тобто жетона, іншого знаку, що посвідчує прийняття речі на зберігання, якщо це встановлено законом, іншими актами цивільного законодавства або є звичним для цього виду зберігання» – ч. 3 ст. 937 ЦК України.

Зміст договору зберігання становлять права та обов'язки поклажодавця і зберігача.

Згідно ч. 2 ст. 951 ЦК України, поклажодавець має право «відмовитися від речі, якщо внаслідок пошкодження речі її якість змінилася настільки, що вона не може бути використана за перевізним призначенням і вимагати від зберігача відшкодування її вартості».

Поклажодавець зобов'язаний, у відповідності до ч. 2 ст. 939, ч. 3 ст. 946, ч. 3 ст. 947, ч. 1 ст. 948, ч. 1 ст. 952 ЦК України:

1) «відшкодувати зберігачеві збитки, завдані йому у зв'язку з тим, що зберігання не відбулося, якщо він в розумний строк не попередив зберігача про відмову від договору зберігання»;

2) «внести плату за весь фактичний час зберігання речі, якщо після закінчення строку договору зберігання не забрав річ»;

3) «при безоплатному зберіганні відшкодувати зберігачеві здійснені ним витрати на зберігання речі, якщо інше не встановлено договором або законом»;

4) «забрати річ від зберігача після закінчення строку зберігання»;

5) «відшкодувати зберігачеві збитки, завдані властивостями речі, переданої на зберігання, не знав і не міг знати про ці властивості».

На підставі ч. 3 ст. 938, ч. 1 ст. 941, абз. 1 ч. 2 ст. 943, абз. 1 ч. 2 ст. 945, ч. 2 ст. 946 ЦК України, зберігач має право:

1) «вимагати від поклажодавця забрати річ в розумний строк, якщо сплив строк зберігання речі визначений моментом пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення»;

2) «змішати за згодою поклажодавця речі одного роду та однієї якості, які передані на зберігання»;

3) «передати річ на зберігання іншій особі у разі, якщо він вимушений це зробити в інтересах поклажодавця і не має можливості отримати його згоду»;

4) «продати річ або її частину, якщо річ пошкоджена або виникла реальна загроза її пошкодження чи інші обставини, що це дають змогу забезпечити її схоронність»;

5) «відшкодувати свої витрати з суми виторгу, одержаної від продажу речі, якщо зазначені обставини виникли з причини, за які зберігач не відповідає»;

6) «на пропорційну частину плати, якщо зберігання припинилося достроково через обставини, за які зберігач не відповідає».

У ст.ст. 936, 938, 942, 943, 945, 949, 951, 953 ЦК України, закріплено зобов'язання зберігача:

1) «зберігати річ, яка передана йому поклажодавцем, і повернути її поклажодавцеві у схоронності»;

2) «зберігати річ, яка буде передана зберігачеві в майбутньому»;

3) «зберігати річ протягом строку, встановленого у договорі зберігання»;

4) «зберігати річ до пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення, якщо строк зберігання не встановлений і не може бути визначений виходячи з його умов»;

5) «вживати усіх заходів, встановлених договором, законом, іншими актами цивільного законодавства, для забезпечення схоронності речі»;

6) «піклуватися про річ, як про свою власну, якщо зберігання здійснюється безоплатно»;

7) «виконувати свої обов'язки за договором зберігання особисто»;

8) «своєчасно повідомити поклажодавця про передання речі на зберігання іншій особі»;

9) «негайно повідомити поклажодавця про необхідність зміни умов зберігання речі і отримати його відповідь»;

10) «змінити спосіб, місце та інші умови зберігання речі, не чекаючи відповіді поклажодавця у разі небезпеки втрати, нестачі або пошкодження речі»;

11) «повернути поклажодавцеві річ, яка була передана на зберігання, або відповідну кількість речей такого самого роду та такої самої якості»;

12) «повернути річ поклажодавцю в такому стані, в якому вона була прийнята на зберігання з урахуванням зміни її природних властивостей»;

13) «передати плоди та доходи, які були ним одержані від речі»;

14) «відшкодувати збитки, завдані поклажодавцеві втратою (нестачею) або пошкодженням речі»;

15) «на першу вимогу поклажодавця повернути річ, навіть якщо строк її зберігання не закінчився».

Договір складського зберігання

Згідно ч. 1 ст. 957 ЦК України, за договором складського зберігання «...товарний склад зобов'язується за плату зберігати товар, переданий йому поклажодавцем, і повернути цей товар у схоронності».

Варто звернути увагу на те, що особовим суб'єктом зазначеного договору є зберігач, яким виступає товарний склад. Відповідно до ч. 1 ст. 956 ЦК України – «...товарним складом є організація, яка зберігає товар та надає послуги, пов'язані зі збереженням, на засадах підприємницької діяльності». При цьому вітчизняний законодавець розрізняє два види товарних складів: власне товарний склад і товарний склад загального користування. Суттєва відмінність між ними, виходячи із ч. 2 ст. 957 ЦК України, полягає у тому, що «товарний склад загального користування здійснює свою діяльність на підставі публічного

договору». Певні особливості має і об'єкт договору складського зберігання, ним є не будь-який об'єкт матеріального світу (речі), а речі, що має ознаки товару. Речі, що мають ознаки товару, не обов'язково повинні зберігатися саме на товарному складі. Покладодавець за бажанням може розмістити свій товар і в іншому місці, наприклад, на звичайному складі.

За юридичними ознаками договір складського зберігання є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Договір складського зберігання укладається у письмовій формі. Письмова форма договору складського зберігання вважається дотриманою, якщо прийняття товару на товарний склад, згідно ст.ст. 961-962 ЦК України, посвідчене такими складськими документами:

- «складська квитанція»;
- «просте складське свідоцтво»;
- «подвійне складське свідоцтво, яке складається з двох частин складського свідоцтва та заставного свідоцтва (варанта), які можуть бути відокремлені одне від одного».

Договором складського зберігання визначається плата за зберігання товару, строки та порядок її внесення.

Відмінністю договору складського зберігання від загальних умов договору зберігання є порядок оформлення складського зберігання, наділення правами та обов'язками сторін насамперед при поверненні товару.

Спеціальні види зберігання.

У § 3 Глави 66 ЦК України передбачено такі спеціальні види зберігання, як:

- 1) зберігання речі у ломбарді;
- 2) зберігання цінностей у банку;
- 3) зберігання речей у камерах схову організацій, підприємств транспорту;
- 4) зберігання речей у гардеробі організації;
- 5) зберігання речей пасажирів під час його перевезення;
- 6) зберігання речей у готелі;
- 7) зберігання речей, що є предметом спору;
- 8) зберігання автотранспортних засобів;
- 9) договір охорони.

Слід зауважити, що спеціальні види зберігання відмежовуються від загальних положень про зберігання цілою низкою ознак, основними з яких є суб'єкти та об'єкти зберігання. Водночас у відповідності із ст. 971, ч. 6 ст. 972, ст. 978 ЦК України, «...окремі із спеціальних видів зберігання виникають не на підставі договору зберігання, а в силу прямої вказівки закону або й взагалі повинні розглядатися як договірні зобов'язання іншого виду».

Договір страхування

Правове регулювання договору страхування здійснюється нормами Глави 67 ЦК України⁴⁵, Законом України «Про страхування»⁴⁶ та правилами окремих видів страхування, що встановлюються відповідними нормативними актами чинного законодавства України.

Згідно ч. 1 ст. 979 ЦК України, за договором страхування «...одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальників) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору».

Необхідно звернути увагу на те, що за формою проведення страхування поділяються на добровільне, яке здійснюється на підставі договору страхування між страхувальником і страховиком, і обов'язкове, яке встановлюється законом або іншими нормативно-правовими актами та проводиться страхування без укладення договору. У свою чергу обов'язкове страхування без укладення договору. У свою чергу обов'язкове страхування поділяється на обов'язкове страхування, що здійснюється за рахунок певного

⁴⁵ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

⁴⁶ Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 18. Ст. 78.

страхувальника і обов'язкове державне страхування, що здійснюється за рахунок державного бюджету.

За юридичними ознаками договір страхування є: двостороннім, реальним і відплатним. Крім того, слід наголосити, що договір страхування відноситься до алеаторних (ризикових) договорів.

Сторонами договору страхування є страховик і страхувальник. Страховик, згідно абз. 1 ч. 1 ст. 984 ЦК України – «це юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності». Страховик може здійснювати страхову діяльність як безпосередньо, так і через страхових посередників, а саме – страхового брокера, перестрахованого брокера і страхового агента.

Страховим брокером є юридична особа або фізична особа-підприємець, який здійснює за винагороду посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерського правочину особою, яка має потребу в страхуванні як страхувальник.

Перестраховим брокером вважається юридична особа, яка здійснює за винагороду посередницьку діяльність у перестраховуванні від свого імені на підставі брокерського правочину із страховиком, який має потребу у перестраховуванні як перестраховальник.

Страховим агентом є фізична особа або юридична особа, яка діє від свого імені та за дорученням страховика і виконує частину його страхової діяльності.

Страхувальник – це фізична особа або юридична особа, яка страхує свій інтерес і виносить страхові платежі.

Проте в більшості випадків у договорі страхування можуть брати участь і треті особи, якими можуть бути вигодонабувач і застрахована особа. Необхідно звернути увагу на те, що страхувальник може укласти договір страхування на свою користь, виступаючи при цьому одночасно і застрахованою особою і вигодонабувача – у таких випадках вигодонабувачем вважається сама застрахована особа (у випадках її смерті – її спадкоємці). У договорі може бути визначений і конкретний вигодонабувач за наявності застрахованої особи.

Істотними умовами договору страхування відповідно до ч. 1 ст. 982 ЦК України є:

- «предмет договору страхування»;
- «страховий випадок»;
- «розмір грошової суми, в межах якої страховик зобов'язаний провести виплату у разі настання страхового випадку (страхова сума)»;
- «розмір страхового платежу»;
- «строки сплати страхового платежу»;
- «строк договору страхування»;
- «інші умови, визначені актами цивільного законодавства».

Предметом договору страхування відповідно до ч. 1 ст. 980 ЦК України можуть бути «...майнові інтереси, які не суперечать закону і пов'язані з:

- 1) життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування);
- 2) володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування);
- 3) відшкодуванням шкоди, завданої страхувальником (страхування відповідальності)».

Страховий випадок – це передбачена законодавством або договором поділ, з настанням якої виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму чи здійснити страхове відшкодування страхувальникові або іншій третій особі (вигодонабувачу).

Страхова сума – це встановлено законодавством або договором особистого чи майнового страхування грошова сума, у межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний відшкодувати страхувальникові збитків, зумовлені настанням страхового випадку.

Страховий платіж – це плата за страхування, яку страхувальник зобов'язаний внести страховику згідно з договором страхування.

Страховий тариф – це ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування.

Строк дії договору – встановлюється за згодою сторін і відповідно до ч. 1 ст. 983 ЦК України «...набирає чинності з

моменту внесення страхувальником першого страхового платежу, якщо інше не встановлено договором”.

Договір страхування укладається в письмовій формі, а також може укладатись шляхом видачі страховиком страхувальникові страхового свідоцтва (поліса, сертифіката). У разі недодержання письмової форми договору страхування такий договір, згідно ст. 981 ЦК України “є нікчемним”.

Зміст договору страхування становлять права та обов’язки страхувальника і страховика.

Страхувальник зобов’язаний, відповідно із стт. 898 та 989 ЦК України:

1) «своєчасно вносити страхові платежі (внески, премії) у розмірі, встановленому договором»;

2) «при укладанні договору страхування надати страховикові інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-які зміни страхового ризику»;

3) «при укладанні договору страхування повідомити страховика про інші договори страхування, укладені щодо об’єкта, який страхується»;

4) «вживати заходів щодо запобігання збиткам, завданим настанням страхового випадку, та їх зменшенням»;

5) «повідомити страховика про настання страхового випадку у строк, встановлений договором».

Зобов’язання страховика закріплені у ст. 988 ЦК України:

1) «ознайомити страхувальника з умовами та правилами страхування»;

2) «протягом двох робочих днів, як тільки стане відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасного здійснення страхової виплати страхувальникові»;

3) «у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату у строк, встановлений договором»;

4) «відшкодувати витрати, понесені страхувальником у разі настання страхового випадку з метою запобігання або зменшення збитків, якщо це встановлено договором»;

5) «за заявою страхувальника у разі здійснення ним заходів, що зменшили страховий ризик, або у разі збільшення

вартості майна внести відповідні зміни до договору страхування»;

б) «не розголошувати відомостей про страхувальника та його майнове становище, крім випадків, встановлених законом».

Таким договором страхування може бути встановлені й інші обов'язки страховика.

Договір доручення

Договір доручення є самостійним видом цивільно-правових договорів, які належать до категорії договорів з надання послуг і безпосередньо регулюються нормами Глави 68 ЦК України.

Згідно ч. 1 ст. 1000 ЦК України, за договором доручення «...одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії».

За юридичними ознаками договір доручення є: двостороннім, консенсуальним і відплатним. Однак договором або законом може бути передбачено виконання юридичних дій і безоплатно.

Сторонами договору доручення є довіритель і повірений. Ними можуть бути як фізична особа, так і юридична особа.

Повірений – це особа, яка зобов'язується виконати певні юридичні дії, які мають бути правомірними, конкретними та здійсненими, а довіритель – це особа, яка доручає повіреному виконати ці дії. При цьому, згідно ч. 1 ст. 1005 ЦК України, «...повірений повинен виконати дане йому доручення особисто». Крім того, повірений має право передати виконання доручення іншій особі (замісникові), якщо це передбачено договором або якщо повірений був вимушений до цього обставинами, з метою охорони інтересів довірителя.

Істотною умовою договору доручення є умова про предмет.

Предметом договору доручення є вчинення повіреним певних чітко визначених юридичних дій від імені та за рахунок довірителя. Однак повірена особа виконує і фактичні дії, які підпорядковані меті виконання юридичних дій та мають

супровідний характер, а тому вони не входять до предмету зазначеного договору.

Необхідно наголосити, якщо в договорі встановлені строк, протягом якого повірений має право діяти від імені довірителя, а також територія, у межах якої є чинним виключне право повіреного, тоді строк доручення та територія, згідно ч. 2 ст. 1000, ч. 1 ст. 1001 ЦК України, «...є істотними умовами».

Договір доручення укладається в усній або письмовій формі та за бажанням сторін договір доручення може бути нотаріально посвідченим. При цьому, при вирішенні питання про належну форму договору доручення слід керувати загальними положеннями про «форму правочину» – ст.ст. 205-210 ЦК України та «форму договору» – ст. 639 ЦК України, форма довіреності, яка видається довірителем повіреному на вчинення юридичних дій, передбаченим договором доручення, повинна відповідати формі, в якій відповідно до ст. 245 ЦК України має вчинятись правочин. У зв'язку з цим, договір доручення і довіреність, видана на його виконання, можуть мати різні форми.

Зміст договору доручення становлять права та обов'язки довірителя і повіреного.

Довіритель, у відповідності до ч. 2 ст. 1005, ст. 1008 ЦК України, має право:

- 1) «у будь-який час відхилити замісника, якого обрав повірений»;
- 2) «відмовитися від договору доручення у будь-який час»;
- 3) «відмовитися від договору доручення без попереднього повідомлення про повіреному в разі припинення юридичної особи, яка є комерційним представником».

У ст. 1007 та ч. 1 ст. 1009 ЦК України закріплено зобов'язання довірителя :

- 1) «видати повіреному довіреність на вчинення юридичних дій, передбачених договором доручення»;
- 2) «забезпечити повіреного засобами, необхідними для виконання доручення»;
- 3) «відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення»;
- 4) «негайно прийняти від повіреного все одержано ним у зв'язку з виконанням доручення»;

5) «виплатити повіреному плату, якщо вона йому належить»;

б) «повинен відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення, а якщо повіреному належить плата – також виплатити йому плату пропорційно виконаній ним роботи, якщо договір доручення припинений до того, як доручення було повністю виконане повіреним.

Керуючись ч. 1 ст. 1001, ч. 1 ст. 1002, абз. 2 ч. 1 ст. 1005, ч. 2 ст. 1008 ЦК України, повірений має право:

1) «діяти від імені довірителя, протягом визначеного строку»;

2) «на плату за виконання свого обов'язку за договором доручення, якщо інше не встановлено договором або законом»;

3) «передати виконання доручення іншій особі (замісникові), якщо це передбачено договором або якщо повірений був вимушений до цього обставинами, з метою охорони інтересів довірителя»;

4) «відмовитися від договору доручення у будь-який час».

Повірений зобов'язаний, згідно ч. 1 ст. 1004, абз. 1, 2 ч. 1 ст. 1005, ст. 1006 ЦК України:

1) «вчиняти дії відповідно до змісту даного йому доручення»;

2) «повинен виконати дане йому доручення особисто»;

3) «повинен негайно повідомити довірителю про передачу виконання доручення замісникові»;

4) «повідомляти довірителів на його вимогу всі відомості про хід виконання його доручення»;

5) «після виконання доручення або в разі припинення договору доручення до його виконання негайно повернути довірителів довіреність, строк якої не закінчився, і надати звіт про виконання доручення та виправдані документи, якщо це вимагається за умовами договору та характером доручення»;

б) «негайно передати довірителів все одержане у зв'язку з виконанням доручення».

Договір комісії

Згідно ч. 1 ст. 1011 ЦК України, за договором комісії «...одна сторона (комісіонера) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента».

За юридичними ознаками договір комісії є: двостороннім, консенсуальним і відплатним.

Сторонами договору комісії є комітент і комісіонер. Комітент – це особа, яка дає комісійне доручення. Комітентом може бути як фізична особа, так і юридична особа. Комісіонер – це особа, яка вчиняє відповідні угоди в інтересах комітента. Комісіонерами, як правило, виступають відповідні організації. Відповідно до абз. 1 ч.ч. 1, 2 ст. 1015 ЦК України, «...за згодою комітента комісіонер має право укласти договір субкомісії з третьою особою (субкомісіонером), залишаючись відповідальним за дії субкомісіонера перед комітетом». У виняткових випадках, якщо цього вимагають інтереси комітента, комісіонер має право укласти договір субкомісії без згоди комітента.

Істотними умовами договору комісії є умови про предмет і про майно та його ціну.

Предметом договору комісії є надання посередницьких послуг, що передбачають вчинення одного або декількох правочинів. Тобто, предметом договору комісії виступає діяльність комісіонера (послуга, що ним надається), а не сам правочин як результат діяльності комісіонера.

У ч. 3 ст. 1012 ЦК України закріплено положенням про те, що «...істотними умовами договору комісії, за якими комісіонер зобов'язується продати або купити майно, є умови про це майно та його ціну». При цьому, в ч. 1 ст. 1014 ЦК України встановлено, що «...комісіонер зобов'язаний вчиняти правочини на умовах, найбільш вигідних для комітента, і відповідно до його вказівок».

У зв'язку з цим «комісіонер, який продав майно за нижчою ціною, повинен заплатити різницю комітентові, якщо комісіонер не доведе, що він не мав можливості продати майно за погодженою ціною, а його продаж за нижчою ціною попередив більші збитки» – абз. 1 ч. 3 ст. 1017 ЦК України. У той же час, «якщо комісіонер купив майно за вищою ціною, ніж була

погоджена, комітент має право не прийняти його, заявивши про це комісіонерові в розумний строк після отримання від нього повідомлення про цю купівлю» – абз. 1 ч. 4 ст. 1017 ЦК України.

Договір комісії укладається в письмовій формі, а також залежно від виду договору комісійне доручення може бути оформлено і іншими документами (квитанцією, нарядом тощо). Відповідно до вимог ч. 1 ст. 1012 ЦК України, «...договір комісії може бути укладений на визначений строк або без визначення строку, з визначенням або без визначення території його виконання, з умовою чи без умови щодо асортименту товарів, які є предметом комісії». Водночас комісіонер повинен укласти обумовлену договором угоду в точній відповідності із вказівками комітента і на умовах, найбільш вигідних для комітента і згідно з його вказівками, а за відсутності таких вказівок – згідно зі «звичаями ділового обороту» – ст. 7 ЦК України або іншими вимогами, що звичайно ставляться.

Зміст договору комісії становлять права та обов'язки комітента і комісіонера та мають взаємний характер.

Комітент, згідно ч. 1 ст. 1016, абз. 1 ч. 4 ст. 1017, ч. 1 ст. 1025 ЦК України, має право:

- 1) «вимагати від комісіонера відступлення права вимоги до третьої особи»;

- 2) «не прийняти майно, якщо комісіонер купив його за вищою ціною, ніж була погоджена, заявивши про це комісіонерові в розумний строк після отримання від нього повідомлення про цю купівлю»;

- 3) «відмовитися від договору комісії».

Комітент зобов'язаний, на виконання ч. 1 ст. 1013, ч. 1 ст. 1016, ч. 2 ст. 1022, ч. 1, 2 ст. 1023, ч. 2, 3 ст. 1025, ч. 2 ст. 1026 ЦК України:

- 1) «виплатити комісіонерові плату в розмірі та порядку, встановлених у договорі комісії»;

- 2) «забезпечити комісіонера усім необхідним для виконання обов'язку перед третьою особою»;

- 3) «якщо комітент має заперечення щодо звіту комісіонера, то він повинен повідомити його про це протягом тридцяти днів від дня отримання звіту. Якщо такі заперечення не надійдуть, звіт вважається прийнятим»;

4) «прийняти від комісіонера все належно виконане за договором комісії»;

5) «оглянути майно, придбане для нього комісіонером, і негайно повідомити комісіонера про виявлені у цьому майні недоліки»;

6) «повинен повідомити комісіонера про відмову від договору не пізніше ніж за тридцять днів, якщо договір комісії укладено без визначення строку»;

7) «у разі відмови комітента від договору комісії він повинен у строк, встановлений договором, а якщо такий строк не встановлений, – негайно розпорядитися своїм майном, яке є у комісіонера»;

8) «у разі відмови комісіонера від договору комісії комітент повинен розпорядитися своїм майном, яке є у комісіонера, протягом п'ятнадцяти днів від дня отримання повідомлення про відмову комісіонера від договору».

Перелік прав комісіонера встановлюють норми ст.ст. 1013, 1015, 1017, ч. 1 ст. 1019, ч. 1 ст. 1020, ч. 4 ст. 1024, ст. 125, ст. 1026 ЦК України:

1) «на додаткову плату, якщо він поручився за виконання правочину третьою особою»;

2) «на комісійну плату на загальних підставах, якщо договір комісії не був виконаний з причин, які залежали від комітента»;

3) «на плату за фактично вчинені дії у разі розірвання або односторонньої відмови від договору комісії»;

4) «за згодою комітента укласти договір субкомісії з третьою особою (субкомісіонером), залишаючись відповідальним за дії субкомісіонера перед комітентом»;

5) «укласти договір субкомісії без згоди комітента у виняткових випадках, якщо цього вимагають інтереси комітента»;

6) «відступити від вказівок комітента, якщо цього вимагають інтереси комітента і комісіонер не міг попередньо запитати комітента або не одержав у розумний строк відповіді на свій запит»;

7) «комісіонерів, який є підприємцем, може бути надане право відступати від вказівок комітента без попереднього запиту

про це, але з обов'язковим повідомленням комітента про допущені відступи»;

8) «для забезпечення своїх вимог за договором комісії притримати річ, яка має бути передана комітентові»;

9) «відрахувати належним йому за договором суми з усіх грошових коштів, що надійшли до нього для комітента, якщо інші кредитори комітента не мають переважного перед ним права на задоволення своїх вимог із грошових коштів, що належать комітентів»;

10) «на відшкодування витрат, зроблених ним у зв'язку з виконанням своїх обов'язків за договором комісії, зокрема у випадку, якщо він або субкомісіонер вжив усіх заходів щодо вчинення правочину, але не міг його вчинити за обставин, які від нього не залежали»;

11) «передати майно, яке є у комісіонера, на зберігання за рахунок комітента або продати майно за найвигіднішою для комітента ціною»;

12) «на відшкодування витрат, зроблених ним у зв'язку з виконанням договору, у разі відмові комітента від договору комісії»;

13) «відмовитися від договору комісії лише тоді, коли строк не встановлений договором»;

14) «передати майно, яке є у нього, на зберігання за рахунок комітента або продати майно за найвигіднішою для комітента ціною, протягом п'ятнадцяти днів від дня отримання повідомлення про відмову комісіонера від договору».

Обсяг зобов'язань комісіонера врегульовано ч. 1 ст. 1011, ч. 2 ст. 1012, ч. 1 ст. 1014, ч. 4 ст. 1016, ч. 1 ст. 1017, ст. 1021, ч. 1 ст. 1022, абз. 1, 2 ч. 1 ст. 1026 ЦК України:

1) «за дорученням комітента за плату вжити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента»;

2) «утримуватися від укладання договору комісії з іншими особами»;

3) «вчиняти правочини на умовах, найбільш вигідних для комітента, і відповідно до його вказівок»;

4) «негайно повідомити комітента у разі порушення третього особою договору, укладеного з нею комісіонером, зібрати та забезпечити необхідні докази»;

5) «повинен повідомити комітента про допущені відступи від його вказівок як тільки це стане можливим»;

6) «відповідає перед комітентом за втрату, недостачу або пошкодження майна комітента»;

7) «повинен негайно повідомити комітента, якщо при прийнятті ним майна, що надійшло від комітента, або майна, що надійшло для комітента, будуть виявлені недостача або пошкодження, а також у разі завдання шкоди майна комітента, і вжити заходів щодо охорони його прав та інтересів»;

8) «застрахувати майно за рахунок комітента відповідно до договору або звичаїв ділового обороту, а якщо не застрахував майно комітента, то відповідає за втрату, недостачу, пошкодження майна комітента»;

9) «повинен надати комітетові звіт і передати йому все одержане за договором комісії після вчинення правочину за дорученням комітента»;

10) «повинен повідомити комітента про відмову від договору не пізніше ніж за тридцять днів»;

11) «повинен вжити заходів, необхідних для збереження майна комітента у разі відмови комісіонера від договору комісії».

Питання для самоперевірки знань

1. Розкрийте поняття та зміст договорів, спрямованих на надання послуг.

2. Охарактеризуйте договір про надання послуг.

3. Охарактеризуйте договір про перевезення вантажу.

4. Охарактеризуйте договір перевезення пасажирів та багажу.

5. Охарактеризуйте договір транспортного експедирування.

6. Охарактеризуйте договір зберігання.

7. Охарактеризуйте договір складського зберігання.

8. Охарактеризуйте договір страхування.

9. Охарактеризуйте договір доручення.

10. Охарактеризуйте договір комісії.

Теми рефератів для презентації на практичному занятті

1. Поняття та зміст договорів, спрямованих на надання послуг.

2. Договір про надання послуг.

3. Договір про перевезення вантажу.

4. Договір перевезення пасажирів та багажу.

5. Договір транспортного експедирування.

6. Договір зберігання.

7. Договір складського зберігання.

8. Договір страхування.

9. Договір доручення.

10. Договір комісії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Базова

1. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: Загальні положення: навч. посіб. Київ: Юстініан, 2007. 280 с.
2. Вавженчук С.Я. Договірне право: Підручник. Видавництво: Право. 2022. 632 с.
3. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / за ред. О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 1200 с.
4. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України. Київ: школа, 2004. 315 с.
5. Панченко М.І. Цивільне право України: навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 583 с.
6. Цивільне право України: Курс лекцій: у 6-ти томах. т. 5. кн. 2. Договірне право: ч. 1. Загальні положення та договори на передачу майна у власність. Харків: Еспада, 2006. 336 с.
7. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид. доп. і перероб. к. 1. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 736 с.
8. Цивільне право України: підручник: у 2-х т. т.1. / за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 656 с.
9. Цивільне право України: академічний курс: підручник: у двох томах / за заг. ред. Я.М. Шевченка. т.2. Особлива частка. Київ: Концерн «Видавничий Дім», «Ін Юре», 2004. 408 с.
10. Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Прецедент, 2005. 448 с.
11. Цивільне право. Практикум: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. / за ред. Р. Майданика, Н. Кузнецової, О. Дзери. Київ: Правова єдність, 2009. 752 с.
12. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ: Істина, 2007. 816 с.

Допоміжна

1. Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

2. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
3. Грін О.О. Договори в цивільному праві України: Навчальний посібник: Альб. схем. Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А.Е. 2012. 219 с.
4. Звід законів цивільного права Франції. Зі змінами і доповненнями. URL: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 14.03.2024).
5. Зразки цивільно-правових документів: наук.-практ. посіб. / за ред. Н.С. Кузнецова. Київ, 2006. 768 с.
6. Кириченко В.М. Договірне право: навч.-метод. посіб. для студ. заочної форми навчання спеціальності «Менеджмент організацій і адміністрування» (за вимогами кредитно-модульної системи). Запоріжжя: ЗНТУ. 2014. 25 с.
7. Кульчий О. Договірне право: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення навчальної дисципліни підготовки бакалавра спеціальності 081 «Право». Полтава. 2016. 203 с.
8. Луць В., Великанова М. Договори в цивільному праві України: Навчальний посібник. Видавництво: Юрінком Інтер. 2023. 308 с.
9. Мілаш В. Договірне право: конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей університету. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 80 с.
10. Мічурін Є.О. Техніка складання договорів: навч.-практ. посіб. Харків: Юрсвіт, 2006. 536 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. / за ред. В.М. Коссака. Київ: Істина, 2007. 375 с.
12. Римське приватне право : підручник / відпов. ред. Р. А. Майданик, Є. О. Рябоконь. Київ : Алерта, 2023. 386 с.
13. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2016. 480 с.
14. Тетарчук І., Дяків Т. Договірне право України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Видавництво: Центр учбової літератури. 2021. 192 с.

15. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с

16. Традиційна правова сім'я // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / О. В. Петришин (відп. ред.) та ін. 2017. Т. 3: Загальна теорія права. С. 789.

17. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комен. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луня. Київ: Юринком Інтер, 2008. 714 с.

18. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2-х ч. ч.2 / за заг. ред. Я.М. Шевченка. Київ: Концерн «Видавничий Дім», «Ін Юре», 2004. 896 с.

Нормативно-правові акти

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 26.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.

5. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 29. Ст. 377.

6. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. Дата оновлення: 19.11.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

7. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 49. Ст. 682.

8. Про дію міжнародних договорів на території України: Закон України від 10 грудня 1991 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 10. Ст. 137.

9. Про заставу: Закон України від 2 жовтня 1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 47. Ст. 642.

Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

10. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 14 березня 1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 15. Ст. 99.

11. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

12. Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 18. Ст. 78.

13. Про трубопровідний транспорт: : Закон України від 15.05.1996 р. № 192/96-ВР. Дата оновлення: 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

14. Про залізничний транспорт: : Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

15.. Про лізинг: Закон України від 16 грудня 1997 р. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 12. Ст. 68.

16. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. Дата оновлення: 03.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

17. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18 січня 1998 р. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 12. Ст. 68.

18. Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06.04.2000 р. № 1644-ІІІ. Дата оновлення: 01.01.2024. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-14#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

19. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

20. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 р. № 898-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

21. Про фінансовий лізинг: Закон України від 04.02.2021 р. № 1201-IX. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

22. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18.11.2003 р. № 1255-IV. Дата оновлення: 01.01.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1255-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

23. Про міський електричний транспорт: Закон України від 29.06.2004 р. № 1914-IV. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1914-15#Text> (дата звернення: 14.03.2024).

ЗМІСТ РОБОЧОЇ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ДОГОВІРНЕ ПРАВО»

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. Загальна характеристика договірного права

Тема 1. Основні теоретичні положення про цивільне право України

Поняття правової системи. Поняття системи права. Поняття цивільного права. Предмет цивільного права. Поняття та види майнових відносин. Особисті немайнові відносини. Учасники цивільно-правових відносин. Цивільно-правові принципи. Функції цивільного права (регулятивна, охоронна, попереджувально-виховна, попереджувально-стимулююча).

Поняття цивільного законодавства України. Цивільний кодекс України – основний акт цивільного законодавства. Зміст Цивільного кодексу України. Джерела цивільного права України.

Поняття та структура цивільно-правових відносин. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин. Фізична особа. Цивільна правоздатність і дієздатність. Види цивільної правоздатності. Поняття та ознаки юридичної особи. Юридичні факти (юридичні дії, юридичні події). Зміст цивільно-правових відносин.

Право власності. Зміст права власності (право володіння, право користування, право розпорядження). Форми власності (власність Українського народу, приватна власність, державна власність, комунальна власність). Суб'єкти права власності в Україні.

Тема 2. Загальні положення про зобов'язальне право

Поняття зобов'язального права. Поняття договірних права. Ознаки зобов'язальних правовідносин.

Підстави виникнення зобов'язання: за договорами та іншими правочинами; з односторонніх правочинів; безпосередньо з актів суб'єктів публічного права; за рішенням суду; настання або ненастання певної події; з інших дій фізичних

і юридичних осіб; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі.

Класифікація зобов'язань: договірні і позадоговірні; регулятивні і охоронні; односторонні і двосторонні (взаємні); прості і складні; основні і додаткові (акцесорні); зобов'язання особистого характеру і зобов'язання неперсоніфіковані; зобов'язання з певним обсягом вимог і зобов'язання з невизначеним змістом (алеаторні); зобов'язання з конкретним предметом виконання, альтернативні і факультативні.

Елементи зобов'язання. Суб'єкти зобов'язання. Поняття кредитора. Поняття боржника. Активна, пасивна і змішана множинність осіб у зобов'язанні. Поняття об'єкта зобов'язання. Зміст зобов'язання.

Тема 3. Виконання зобов'язання

Поняття виконання зобов'язання. Предмет виконання зобов'язання. Стадії виконання зобов'язання (підготовча (організаційна), основна (матеріальна), заключна (техніко-юридична)). Альтернативне зобов'язання. Факультативне зобов'язання.

Поняття принципів виконання зобов'язання. Класифікація принципів виконання зобов'язання: загальноцивільні (галузеві) принципи (свобода договору, свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, судовий захист цивільного права та інтересу); принципи зобов'язального права (підгалузеві) (справедливість, добросовісність, розумність); спеціальні (інституційні) принципи виконання зобов'язань (принцип належного виконання зобов'язання, принцип обов'язковості договору).

Суб'єкти виконання зобов'язання (кредитор, боржник). Виконання зобов'язання із множинністю осіб. Ознаки регресного зобов'язання. Причини зміни кредитора у зобов'язанні.

Поняття способу виконання зобов'язання. Поняття місця виконання зобов'язання. Поняття строку (терміну) виконання зобов'язання.

Тема 4. Забезпечення виконання зобов'язання

Характеристика видів забезпечення виконання зобов'язання. Письмова форма забезпечення (проста письмова форма, нотаріально посвідчена письмова форма), виконання зобов'язання.

Поняття та предмет неустойки. Договірна неустойка. Законна неустойка. Види неустойки (штрафна, залікова, виключна, альтернативна).

Поняття та ознаки поруки. Види поруки залежно від: змісту основного обов'язку поручителя; обсягу зобов'язання поручителя; черговості заявлення вимог кредитора; характеру взаємовідносин між поручителем і боржником та критерієм відплатності; видів поруки, що пов'язані із множинністю осіб на стороні поручителя. Підстави припинення поруки.

Поняття та ознаки гарантії. Поняття суб'єктів гарантії (гарант, бенефіціар (кредитор), принципал (боржник)). Форми гарантії: відклична, безвідклична, умовна, безумовна. Підстави припинення гарантії.

Поняття та предмет застави. Види застави (іпотека; застава товарів в обороті або у переробці; заклад; застава майнових прав; застава цінних паперів).

Поняття притримання. Право притримання кредитора та право притримання боржника. Припинення права притримання.

Поняття та предмет завдатку. Функції завдатку (платіжна, посвідчувальна, забезпечувальна).

Тема 5. Припинення зобов'язання

Поняття та підстави припинення зобов'язання.

Підстави припинення зобов'язання, які залежать від волі сторін.

Підстави припинення зобов'язання, які не залежать від волі сторін.

Тема 6. Відповідальність за порушення зобов'язання

Поняття правопорушення. Види порушення зобов'язання. Наслідки порушення зобов'язання. Правові наслідки порушення зобов'язання. Цивільно-правова відповідальність: неустойка

(штраф, пеня). Збитки (реальні збитки, упущена вигода). Грошове зобов'язання.

Поняття цивільно-правової відповідальності. Форми цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків кредитора, матеріальне відшкодування моральної (немайнової) шкоди, сплата неустойки). Види цивільно-правової відповідальності (договірна і недоговірна; часткова і солідарна субсидіарна (додаткова); повна, обмежена і підвищена).

Склад правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона).

Умови притягнення особи до цивільно-правової відповідальності (протиправна поведінка, виникнення шкоди, наявність причинного зв'язку, вина особи).

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності (випадок, непереборна сила). Форс-мажорні обставини (непереборна сила, юридичний форс-мажор).

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2.

Види цивільно-правових договорів

Тема 7. Загальні положення про цивільно-правовий договір

Поняття договору. Правове значення договору (юридичний факт, зобов'язальні правовідносини, форма договору). Поняття одностороннього, двостороннього та багатостороннього договорів. Функції цивільно-правового договору: регулятивна, ініціативна, програмно-координаційна, інформаційна, гарантійна (забезпечувальна), захисна.

Зміст та умови договору (істотні, типові, звичайні, випадкові). Строк і ціна договору. Тлумачення умов договору. Форма договору. Укладення договору. Оферта. Публічна оферта. Акцепт. Підстави зміни або розірвання договору.

Види договорів. Класифікація договорів: односторонні, двосторонні і багатосторонні; відплатні і безвідплатні; консесуальні і реальні; основні і попередні; договори, які укладаються на користь контрагентів і договори, які укладаються на користь третьої особи; договори, які укладаються з волі контрагентів і договори, які укладаються незалежно від волі контрагентів; взаємопогоджені договори і договори приєднання.

Тема 8. Окремі види договірних зобов'язань

Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у власність. Договір куплі-продажу. Договір дарування. Договір ренти. Договір довічного утримання (догляду).

Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у користування. Договір найму (оренди). Договір прокату. Договір найму (оренди) земельної ділянки. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди. Договір найму (оренди) транспортного засобу. Договір лізингу. Договір найму (оренди) житла. Договір позички.

Поняття та зміст договорів, спрямованих на виконання робіт. Договір підряду. Договір побутового підряду. Договір будівельного підряду. Договір підряду на проєктні та пошукові роботи. Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Поняття та зміст договорів, спрямованих на надання послуг. Договір про надання послуг. Договір перевезення вантажу. Договір перевезення пасажирів та багажу. Договір транспортного експедирування. Договір зберігання. Договір складського зберігання. Договір страхування. Договір доручення. Договір комісії.

СТРУКТУРА РОБОЧОЇ ПРОГРАМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ДОГОВІРНЕ ПРАВО»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	Денна форма					Заочна форма		
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
л		п	с.р	л		п	с	
Змістовий модуль 1. Загальна характеристика договірного права.								
Тема 1. Основні теоретичні положення про цивільне право України.	12	2	2	8	11			11
Тема 2. Загальні положення про зобов’язальне право.	9	2	2	5	10	1		9
Тема 3. Виконання зобов’язання.	6	1	1	4	6			6
Тема 4. Забезпечення виконання обов’язання.	6	1	1	4	6			6
Тема 5. Припинення зобов’язання.	6	1	1	4	6			6
Тема 6. Відповідальність за порушення зобов’язання	6	1	1	4	6			6
Разом за змістовим модулем 1	45	8	8	29	45	1		44
Змістовий модуль 2. Види цивільно-правових договорів								
Тема 7. Загальні положення про цивільно- правовий договір.	12	2	2	8	20	2	1	17
Тема 8. Окремі види договірних зобов’язань.	33	4	4	25	25	1	1	23
Разом за змістовим модулем 2	45	6	6	31	45	3	2	40
Усього годин	90	14	14	60	90	4	2	84

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ПЕРШИЙ
РУБІЖНИЙ (МОДУЛЬНИЙ) КОНТРОЛЬ**

1. Поняття та предмет цивільного права України.
2. Поняття та види майнових відносин.
3. Особисті немайнові відносини.
4. Учасники цивільно-правових відносин.
5. Функції цивільного права.
6. Суб'єкти та об'єкти цивільно-правових відносин.
7. Поняття фізичної особи. Види цивільної дієздатності.
8. Поняття та ознаки юридичної особи.
9. Зміст цивільно-правових відносин.
10. Зміст і форми власності.
11. Суб'єкти права власності в Україні.
12. Поняття зобов'язального та договірнього права.
13. Ознаки зобов'язальних правовідносин.
14. Підстави виникнення зобов'язання.
15. Класифікація зобов'язань.
16. Зміст зобов'язання.
17. Поняття суб'єкта та об'єкта зобов'язання.
18. Поняття та предмет виконання зобов'язання.
19. Поняття та класифікація принципів виконання зобов'язання.
20. Суб'єкти виконання зобов'язання.
21. Поняття способу, місця та строку (терміну) виконання зобов'язання.
22. Характеристика видів забезпечення виконання зобов'язання.
23. Поняття та предмет неустойки.
24. Поняття та ознаки поруки.
25. Поняття та ознаки гарантії.
26. Поняття та предмет застави.
27. Поняття притримання.
28. Поняття та предмет завдатку.
29. Поняття та підстави припинення зобов'язання.
30. Поняття та види порушення зобов'язання.

31. Поняття та форми цивільно-правової відповідальності.
32. Види цивільно-правової відповідальності.
33. Умови притягнення особи до цивільно-правової відповідальності.
34. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЩО ВІНОСЯТЬСЯ НА ДРУГИЙ
РУБІЖНИЙ (МОДУЛЬНИЙ) КОНТРОЛЬ**

1. Поняття договору та його правове значення.
2. Поняття одностороннього, двостороннього та багатостороннього договорів.
3. Функції цивільно-правового договору.
4. Зміст та умови договору.
5. Строк і ціна договору.
6. Тлумачення умов договору.
7. Форма договору.
8. Укладення договору.
9. Підстави зміни або розірвання договору.
10. Класифікація договорів.
11. Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у власність.
12. Договір куплі-продажу.
13. Договір дарування.
14. Договір ренти.
15. Договір довічного утримання (догляду).
16. Поняття та зміст договорів, спрямованих на передання майна у користування.
17. Договір найму (оренди).
18. Договір прокату.
19. Договір найму (оренди) земельної ділянки.
20. Договір найму будівлі або іншої капітальної споруди.
21. Договір найму (оренди) транспортного засобу.
22. Договір лізингу.
23. Договір найму (оренди) житла.
24. Договір позички.

25. Поняття та зміст договорів, спрямованих на виконання робіт.
26. Договір підряду.
27. Договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.
28. Поняття та зміст договорів, спрямованих на надання послуг.
29. Договір про надання послуг.
30. Договір про перевезення вантажу.
31. Договір перевезення пасажирів та багажу.
32. Договір транспортного експедирування.
33. Договір зберігання.
34. Договір страхування.
35. Договір доручення.
36. Договір комісії.

Навчальне видання

**КИРИЧЕНКО ВІКТОР
КИРИЧЕНКО ЮРІЙ
КУРАКІН ОЛЕКСАНДР**

ДОГОВІРНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

підручник

Комп'ютерний набір: *Сіітов Руслан*
Комп'ютерна верстка: *Гринь Дарина*

Підписано до друку 30.04.2024 Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 13.4.
Тираж 100 прим. Зам. № 433.

Національний університет «Запорізька політехніка» Україна, 69063, м.
Запоріжжя, вул. Жуковського, 64 Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6952 від 22.10.2019.